

ROZPROSZONE DZIEDZICTWO. KWESTIA REWINDYKACJI POLSKICH ZASOBÓW ARCHIWALNYCH

Anna Krochmal

Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, Warszawa

The Head Office of State Archives, Warsaw

e-mail: akrochmal@archiwa.gov.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6029-5945>

*Nie jest etycznie słuszne złem odpowiadać na zło,
jest etycznie słuszne domagać się i usiłować odzyskać to,
co nam niesłusznie zostało odjęte¹.*

Streszczenie. Polska jest krajem posiadającym jeden z najbardziej rozproszonych zasobów archiwalnych. Wyraźny wpływ na taką sytuację wywarły ważne wydarzenia dziejowe, w tym przede wszystkim katastrofa rozbiorów w końcu XVIII stulecia oraz dwie późniejsze wojny światowe. Począwszy od XVII wieku aż do okresu II wojny światowej trwały grabieże lub przemieszczenia polskich dóbr kultury do państw sąsiadujących z Polską (głównie Rosji i Niemiec).

W artykule ukazano główne etapy postępowań rewindykacyjnych w odniesieniu do materiałów archiwalnych, podejmowanych przez państwo polskie wobec sąsiadów z Europy Wschodniej i Zachodniej. Pierwsze próby restytucji zagrabionych zbiorów miały miejsce już w XVII wieku na podstawie zapisów w traktatach pokojowych w Oliwie (ze Szwecją zawarty w 1660 r.) czy w Andruszowie (rozejm z Rosją w 1667 r.). Pierwszą większą akcją rewindykacyjną, która przyniosła konkretne rezultaty i dotyczyła utraconych dóbr kultury, była realizacja postanowień traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. Podstawowe znaczenie dla spraw archiwalnych miał artykuł XI Traktatu. Przewidywał on zwrot z Rosji radzieckiej wszystkich materiałów wywiezionych z Polski po 1 stycznia 1772 r. Do wykonania tych postanowień powołano Mieszana Polsko-Sowiecką Komisję Specjalną, z udziałem wybitnych specjalistów (historyków, archiwistów, bibliotekarzy). Efektem ich działań był powrót do 1924 r. 31 wagonów materiałów archiwalnych, w tym archiwów z okresu I Rzeczypospolitej oraz akt wywiezionych przez Rosjan w 1915 r. Na znacznie mniejszą skalę rewindykowano w okresie II Rzeczypospolitej akta z Austrii oraz Niemiec.

Druga fala rewindykacji nastąpiła po 1945 r. Główne materiały odzyskane z Niemiec były efektem tzw. misji Adama Stebelskiego w latach 1946-1949. Archiwalia z ZSRR powracały do Polski dwukrotnie, w latach 1945-1952 oraz 1957-1964. Do dnia dzisiejszego nie odzyskano wielu materiałów

¹ W. TATARKIEWICZ, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, „Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki” 1945, nr 3, s. 22-23.

źródłowych wywiezionych z Polski do ZSRR lub Niemiec, dlatego rewindykacja pozostaje aktualną i otwartą kwestią w relacjach z tymi państwami.

Słowa kluczowe: rewindykacja archiwaliów; restytucja; dziedzictwo archiwalne; traktat ryski; misja Adama Stebelskiego

Polska jest krajem posiadającym jeden z najbardziej rozproszonych instytucjonalnie i terytorialnie zasobów archiwalnych. Zadecydowały o tym skomplikowane dzieje państwa i narodu. Wyraźny wpływ na stan i stopień zachowania narodowego zasobu archiwalnego wywarły ważne wydarzenia dziejowe, w tym przede wszystkim katastrofa rozbiorów w końcu XVIII stulecia oraz dwie późniejsze wojny światowe. Konflikty zbrojne i ich konsekwencje zdecydowały zarówno o poważnych stratach i bezpowrotnym zniszczeniu wielu cennych dokumentów historycznych, jak też były powodem rozlicznych przemieszczeń archiwaliów między państwami, co doprowadziło do ich ogromnego rozproszenia. Częstym zjawiskiem w krajach Europy Środkowo-Wschodniej były ewakuacje archiwów i innych dóbr kultury, organizowane przez ich prawnych właścicieli (w celu ochrony przed grabieżą lub zniszczeniem) i przez władze okupacyjne na danym obszarze. Sytuację dodatkowo skomplikowały zmiany granic państwowych, zarówno po pierwszej, jak i drugiej wojnie światowej. W związku z nimi archiwa także zmieniały przynależność państwową, co skutkowało zjawiskiem określanym mianem sukcesji państw. Oznaczało to, że w wyniku zmian terytorialnych w zbiorach danego państwa znajdowały się materiały lub całe archiwa dotyczące innych państw, głównie sąsiadów. Taka sytuacja miała miejsce m.in. w odniesieniu do archiwów państwowych we Lwowie, Wilnie czy Grodnie, które do 1939 r. znajdowały się w granicach II Rzeczypospolitej, a po 1945 r. znalazły się w obrębie ZSRR. Podobnie było z archiwami na terenie tzw. Ziemi Odzyskanych, które z kolei działając w granicach państwa niemieckiego do wybuchu II wojny, po 1945 r. zostały przejęte przez władze polskie.

Obecnie zbiory tzw. poloników, tj. materiałów dotyczących polskiej historii i narodu są przechowywane niemal na całym świecie, zarówno w polskich instytucjach emigracyjnych, jak i archiwach obcych. Wśród dokumentacji przemieszczonej w różnych okresach i okolicznościach historycznych znaczną grupę materiałów źródłowych stanowią dokumenty podlegające rewindykacji.

Według definicji *Słownika języka polskiego PWN* termin „rewindykacja” oznacza *odzyskiwanie utraconej własności lub prawa do czegoś na drodze sądowej* jak również *żądanie zwrotu własności lub przywrócenia utraconych praw*. Jest on często używany zamiennie ze słowem „restytucja”, które oznacza przywrócenie czemuś dawnego stanu oraz zwrot skonfiskowanego mienia. W niniejszym artykule oba te terminy w odniesieniu do archiwów i archiwaliów są używane zamiennie.

W terminologii archiwalnej znane są również pojęcia: *windykacji akt* – stosowane w przypadku przejmowania materiałów archiwalnych w związku z sukcesją państw, *repartycji* – czyli ubiegania się o uzyskanie kopii z oryginałów archiwalnych wytworzonych przez centralne władze państwa, od którego przejmowane jest terytorium, oraz *reewakuacji (ekstradycji) akt* – oznaczającej ubieganie się o dobra kultury wywiezione czasowo z danego terytorium w celu ich zabezpieczenia przed zniszczeniem.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie głównych etapów postępowań rewindykacyjnych, mających na celu odzyskanie nieprawnie zagrabionych lub przemieszczonych archiwaliów, podejmowanych przez państwo polskie wobec sąsiadów zarówno z Europy Wschodniej, jak i Zachodniej. Dla zrozumienia tego skomplikowanego procesu i jego przebiegu niezbędne jest omówienie najważniejszych strat i przemieszczeń w posiadanych zasobach archiwów polskich, jak też zwrócenie uwagi na okoliczności, które tym wydarzeniom towarzyszyły.

Podstawę źródłową badanego zagadnienia stanowią przede wszystkim materiały archiwalne, przechowywane w centralnych archiwach warszawskich: Archiwum Głównym Akt Dawnych², które odegrało kluczową rolę w procesie rewindykacji polskich zasobów źródłowych, zarówno po I, jak i po II wojnie światowej, Archiwum Akt Nowych³ oraz Narodowym Archiwum Cyfrowym⁴. Ważne materiały zachowały się w Archiwum Zakładowym Naczelniej Dyrekcji Archiwów Państwowych, która jako centralny urząd dla całej sieci archiwów państwowych w Polsce koordynowała wszystkie działania restytucyjne podejmowane po II wojnie światowej⁵. Materiał uzupełniający do tematu rewindykacji archiwaliów znajduje się w innych archiwach

² Cenne są zwłaszcza materiały z zespołu 388, Zbiór Aleksandra Czołowskiego 1918-1923. Obejmują one dokumentację z kwerend Czołowskiego w instytucjach rosyjskich, a także materiały z okresu jego prac w Mieszanej Komisji Specjalnej, powołanej do wykonania postanowień traktatu ryskiego. Czołowski przewodniczył podkomisji do spraw rewindykacji zbiorów muzealnych.

³ Dokumenty dotyczące spraw rewindykacyjnych przechowywane są w następujących zespołach archiwalnych: zesp. 2, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie; zesp. 14, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie; zesp. 283, Ministerstwo Oświaty w Warszawie; zesp. 285, Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie; zesp. 287, zesp. 322, Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie; Biuro Rewindykacji w Warszawie; zesp. 449, Akta Witolda Suchodolskiego; zesp. 474, Ambasada RP w Berlinie; zesp. 503, Ambasada RP w Londynie; zesp. 626, Biuro Rady Handlowego w Moskwie.

⁴ Dokumentacja fotograficzna, dotycząca zarówno osób uczestniczących w działaniach rewindykacyjnych, jak i rewindykowanych obiektów. Głównym źródłem tych fotografii jest zesp. nr 1, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.

⁵ W dziale dotyczącym problematyki rewindykacji najważniejsze znaczenie ma dokumentacja dotycząca rewindykacji archiwaliów z Niemiec, w tym materiały do działalności pplk. Jana Morawińskiego z Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie i Adama Stebelskiego, eksperta ds. archiwalnych na terenie Niemiec oraz teczka dotycząca dr. Ericha Randta, szefa niemieckiego zarządu archiwów w okupowanej Polsce.

państwowych zlokalizowanych we wszystkich większych miastach w Polsce⁶ oraz instytucjach niepaństwowych gromadzących materiały archiwalne⁷, jak też w archiwach i instytucjach pamięci poza granicami kraju⁸.

Ze względu na szeroki zakres chronologiczny i tematyczny badanego procesu w artykule skupiono się na działaniach rewindykacyjnych w odniesieniu do państwowego zasobu archiwalnego, prowadzonych w dwu okresach historycznych: po I wojnie światowej dokonywanych na podstawie postanowień traktatu pokojowego w Rydze oraz po II wojnie światowej – na podstawie umów międzynarodowych (głównie z Jałty i Poczdamu), a także innych aktów prawa krajowego.

PRZEMIESZCZENIA I STRATY W POLSKICH ZASOBACH ARCHIWALNYCH

Działania rewindykacyjne podejmowane przez władze państwa polskiego były spowodowane ogromnymi stratami i grabieżami, jakie dotknęły dziedzictwo kulturalne na przestrzeni kilku stuleci. Poważne ubytki w dobrach kultury – zarówno w formie ich fizycznego zniszczenia, jak i przemieszczeń na terytorium innych państw poniosła Rzeczpospolita już w okresie licznych wojen prowadzonych w XVII stuleciu z Rosją, Szwecją oraz Turcją. Najdotkliwsze skutki dla dziedzictwa kulturowego spowodował w połowie tego stulecia „potop szwedzki” i dokonane wówczas grabieże⁹. Jego ofiarą padły archiwa i biblioteki z całego kraju, w tym

⁶ Ogólna informacja na temat zasobów archiwalnych w Polsce dostępna jest w ogólnopolskim portalu archiwalnym: www.szukajwarchiwach.gov.pl.

⁷ Chodzi m.in. o odrębną od państwowej sieć archiwów kościelnych (diecezjalnych, archidiecezjalnych, archiwów zakonnych) czy też zasoby archiwalne innych instytucji pamięci w Polsce (np. bibliotek, muzeów, stowarzyszeń i organizacji naukowych, archiwów uniwersyteckich).

⁸ Przegląd materiałów źródłowych w archiwach europejskich jest możliwy online poprzez Europejski Portal Archiwalny: <https://www.archivesportaleurope.net/pl/home>. Dotyczy on zasobów archiwalnych państw Unii Europejskiej. Hasło „restitution” wskazuje najczęściej wyników wyszukiwania w odniesieniu do archiwów niemieckich oraz francuskich. W odniesieniu do archiwów Europy Wschodniej (rosyjskich, białoruskich i ukraińskich) pomocne mogą być przewodniki i informatory publikowane na poszczególnych narodowych stronach internetowych, jak też literatura przedmiotu. Ogólną orientację w odniesieniu do państw Europy Wschodniej mogą dać zwłaszcza opracowania autorstwa Patricii Kennedy Grimsted (*Archives in Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg*, 2000; *A Handbook for Archival Research in the USSR*, 1989; *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, 2001; *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*, 2011; *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues*, 2013).

⁹ Poprzedziły go grabieże archiwów i bibliotek w czasie tzw. pierwszej wojny polsko-szwedzkiej w latach 1600-1629. Szwedzi wywieźli wówczas m.in. materiały archiwalne miasta Rygi, archiwum

z terenu Warszawy: biblioteka zamkowa, archiwum i biblioteka królewicza Karola Ferdynanda Wazy w Ujazdowie, w zasobach której znajdowały się księgozbiory i korespondencja prywatna Zygmunta II Augusta i Zygmunta III Wazy, bielańska biblioteka kamedulska, biblioteka kolegium jezuickiego oraz bernardyńskiego klasztoru św. Anny. Podobny los dotknął zbiory biblioteczne w Poznaniu, Krakowie, Toruniu, Bydgoszczy i Malborku, bibliotekę kapitulną w Łowiczu, księżnice jezuickie w Jarosławiu, Lublinie, Piotrkowie, Wilnie, jak również inne kolekcje z Grudziądza, Kartuz, Radomia i Rawy¹⁰. Do dnia dzisiejszego w archiwach szwedzkich pozostają liczne polonika pochodzące z ziem polskich¹¹. Znaczna ich część zgromadzona została w Archiwum Państwowym w Sztokholmie (Riksarkivet). Wśród nich znajdują się m.in. listy i przywileje królów polskich z XV i XVI wieku, fragmenty Metryki Koronnej z lat 1570-1640, Archiwum Kapituły Warmińskiej, materiały do dziejów gospodarczych Prus Królewskich. Wywiezione z Polski archiwalia przechowywane są także w Bibliotece Królewskiej w Sztokholmie oraz bibliotekach uniwersyteckich w Uppsali i Lundzie. Wyjątkowym obiektem zrabowanym przez Szwedów po zajęciu Warszawy w dniu 30 sierpnia 1655 r. jest tzw. rolka sztokholmska – obraz utrwalony na rolce papieru szerokości 27 cm (naklejonej na płótno), z której zachował się odcinek długości 16,09 m. Przedstawiono na niej tryumfalny wjazd królewskiego orszaku, który miał miejsce 4 grudnia 1605 r. w Krakowie z okazji ślubu króla Zygmunta III Wazy i Konstancji Habsburżanki. Obiekt ten jest też spektakularnym przykładem restytucji do Polski. W 1974 r. Szwecja oddała go Polsce podczas wizyty w Warszawie premiera Olofa

Zakonu Inflanckiego oraz bogate księgozbiory miast pruskich i warmińskich. Zob. D. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I, Kraków 2006, s. 124-125.

¹⁰ M. JUDA, *O potrzebie dalszych badań nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiarami Historycznymi” 2017, s. 309-318; por. Cz. PILICHOWSKI, *Straty bibliotek i archiwów polskich podczas szwedzkiego «potopu» 1655-1660*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. II: *Rozprawy*, red. T. Lepszy, Warszawa 1957, s. 451-481.

¹¹ Zob. Cz. PILICHOWSKI, *Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 17-18 (1958-1959), s. 129-132; D. MATELSKI, *Straty polskich dóbr kultury w wojnach ze Szwecją w XVII i XVIII wieku oraz próby ich restytucji*, „Archeion” 106 (2003), s. 118-134; A. SZULC, R. WILGOSIEWICZ-SKUTECKA, *O poznańskich rękopisach i starych drukach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27), s. 9; T. GARWOLIŃSKI, *Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 3 (41), s. 116-135; *Polonika w Archiwum Narodowym Szwecji. Kolekcja Skokloster i inne zbiory*, red. A. Nowicka-Jeżowa i E. Teodorowicz-Hellman, („Stockholm Slavic Papers”, vol. 14), Stockholm 2007; *Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego w Szwecji (Riksarkivet) Skoklostersamlingen*, oprac. E. Teodorowicz-Hellman, A. Nowicka-Jeżowa, M. Straszewicz, M. Wichowa (seria: Polonika w Riksarkivet. Skoklostersamlingen, t. I, oprac. A. Nowicka-Jeżowa), t. I-IV, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2006.

Palme, jako dar dla odbudowywanego Zamku Królewskiego, w którym rolka jest przechowana do dnia dzisiejszego.

W czasie XVII-wiecznych wojen z Rosją tragicznym wydarzeniem było m.in. zajęcie przez oddziały rosyjsko-kozackie stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego w sierpniu 1655 r., zakończone spustoszeniem miasta i zgromadzonych w nim dóbr kultury. Do Moskwy wywieziono wówczas trzy tomy Metryki Litewskiej, obejmujące najstarsze dokumenty do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, przechowywane na Dolnym Zamku w Wilnie. Podczas tej samej kampanii wojennej zrabowano i spalono także archiwum metropolii unickiej znajdujące się w Nowogródku. Gromadziło ono bezcenne dokumenty nie tylko do dziejów Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej oraz stosunków wyznaniowych, lecz także mogło być podstawą do badania historii społeczno-politycznej i gospodarczej oraz zagadnień z wielu innych dyscyplin naukowych dla Środkowo-Wschodniej Europy¹².

Zobowiązania Rosji zawarte w traktacie andruszowskim z 1667 r. dotyczące zwrotu Rzeczypospolitej zagrabionych od 1654 r. archiwów i bibliotek nie zostały nigdy wykonane. Pretekstem do tego stało się przeciągnięcie się rokowań polsko-rosyjskich w sprawie realizacji postanowień traktatowych aż do lat osiemdziesiątych XVII wieku. Podpisany w Moskwie 3 maja 1686 r. tzw. pokój Grzymułtowski¹³, zawierany w niekorzystnych dla Rzeczypospolitej okolicznościach, pomijał milczeniem artykuły nr VIII i IX traktatu z Andruszowa, dotyczące zwrotu dóbr kultury, dlatego też nie weszły one nigdy w życie.

W czasie kilku wojen prowadzonych w XVII wieku z Turcją utracono m.in. polskie archiwalia znajdujące się w obozie hetmana Stanisława Żółkiewskiego po przegranej z armią osmańsko-tatarską bitwie pod Cecorą (w 1620 r.). Wiele dóbr kultury, w tym archiwalia były też wywożone przez Tatarów, podczas ich licznych wypadów na ziemie Rzeczypospolitej w ciągu XVII stulecia. W traktacie karłowickim z 1699 r. kończącym wojny polsko-tureckie nie znalazły się jednak żadne zapisy dotyczące rewindykacji tych materiałów. Co więcej, Turcy podczas ewakuacji Podola już po podpisaniu traktatu pokojowego zniszczyli część materiałów

¹² Zachowane do dnia dzisiejszego źródła z tego Archiwum przechowywane są w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (фонд 823, 1407-1871 – Канцелярия митрополитов греко-униатских церквей). Inwentarz zespołu w większej części został opublikowany na początku XX wieku. Zob. *Описание документов западно-русских униатских митрополитов*, t. I: 1470-1700, Sankt Petersburg 1897; t. II: 1701-1839, Sankt Petersburg 1907. Na temat formowania się i losów Archiwum: A. KROCHMAL, *Petersburskie Archiwum Metropolitów Unickich jako historyczne archiwum Kościoła Wschodniego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 25 (2018), s. 17-30.

¹³ Oryginał dokumentu w zasobie AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, dział „Rosyjskie”, karton 23, nr 1.

archiwalnych, a część wywieźli do Konstantynopola¹⁴. Nie zostały one odzyskane do dnia dzisiejszego.

Wiek XVIII przyniósł znaczący postęp w odbudowie instytucji nauki i kultury, jak też pozytywne zmiany w filozofii ich gromadzenia i udostępniania. W tej właśnie epoce powstały pierwsze archiwa i biblioteki publiczne, otwarte dla wielu zainteresowanych. Jedną z nich była Biblioteka Załuskich, gromadząca imponujące zbiory, określana mianem Biblioteki Publicznej Rzeczypospolitej. Instytucja ta stanowiła jedną z największych bibliotek ówczesnego świata. Jako pierwsza w Polsce i jedna z pierwszych w Europie starała się realizować zadania biblioteki narodowej, w której gromadzono, katalogowano i udostępniano szerokim kręgom zainteresowanych bezcenne zbiory, obejmujące przed konfiskatą przez Rosjan księgozbiór liczący ponad 400 tys. druków i ok. 12 tys. rękopisów. Szczególną wartość historyczną miały rękopiśmienne dokumenty polskie, m.in. roczniki i kroniki polskie od XIV wieku, rękopisy dzieł Orzechowskiego, Strykowskiego, Sarnickiego, korespondencje królów polskich z dynastii Jagiellonów i Wazów, fragmenty archiwów rodowych Sobieskich, zbiory listów Chodkiewiczów i Sapiehów, teki Naruszewicza i wiele innych. Biblioteka otwarta dla publiczności w 1747 r., już po niecałym półwieczu działalności została zrabowana, a jej zbiory w okresie od grudnia 1794 r. do stycznia 1795 r. trafiły na rozkaz carycy Katarzyny II do Petersburga. Tam stały się fundamentem powstałej w 1814 r. Cesarskiej Biblioteki Publicznej. Po traktacie ryskim z 1921 r. zbiory częściowo wróciły do Polski, gdzie weszły do zasobu Biblioteki Narodowej. Spłonęły w większości w Warszawie w 1944 r.

Najbardziej dotkliwym okresem w naszych dziejach, w którym doszło do masowych grabieży i wywózek polskich dóbr kultury, w tym archiwaliów, była katastrofa rozbiorów państwa polskiego. Tragiczny los Biblioteki Załuskich, który spotkał ją w ramach represji po upadku powstania kościuszkowskiego, nie był przypadkiem odosobnionym. Tragedię rozbiorów poprzedziły wydarzenia konfederacji barskiej, uważanej za pierwsze powstanie narodowe przeciwko Rosji carskiej. Już w latach 1768-1772 miały miejsce liczne rabunki dóbr kultury lub ich barbarzyńskie niszczenie podczas walk konfederatów z oddziałami rosyjskimi. Ofiarą wojsk rosyjskich padły m.in. Kraków i jego instytucje¹⁵ oraz kościół oo. Kamedułów pod miastem, klasztor na Jasnej Górze¹⁶, z którego Rosjanie zagrabili cenne akta z archiwum

¹⁴ D. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 152; J. GOŁĄB, *Opis archiwum diecezji kamieniecko-podolskiej*, „Przegląd Historyczny” 13 (1911), s. 123.

¹⁵ W. KONOPCZYŃSKI, *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa 1936 (reprint: Poznań 2017), s. 123.

¹⁶ M. TRĄBSKI, *Diariusz oblężenia twierdzy jasnogórskiej w 1771 roku*, „Częstochowskie Teki Historyczne” 4 (2014), s. 183-207; W. KĘDER, „*Fortalium Marianum*” w czasach konfederacji barskiej 1768-1772, „Studia Claromontana” 9 (1988), s. 201-237; R.H. BOCHENEK, *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997, s. 165-185.

oo. paulinów, klasztory w Tyńcu¹⁷ i Zagórze¹⁸, czy też miasto Biecz spalone i złupione przez Rosjan. Spłonęło wówczas archiwum miejskie gromadzące archiwalia od czasów średniowiecza, profanacji i rabunku doświadczył miejscowy kościół¹⁹. Konfederaci stanowili też pierwszą większą liczebnie (ponad 10 tys. osób) grupę politycznych zesłańców na Syberię.

Począwszy od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r., na polecenie carycy Katarzyny II na zajmowanych ziemiach polskich przeszukiwano świątynie i klasztory pod pretekstem poszukiwania broni. W rzeczywistości starano się odnaleźć szczególnie cenne zabytki piśmiennictwa polskiego oraz bezcenne obiekty muzealne²⁰. Zdecydowane działania mające na celu wywiezienie cennych obiektów i archiwów I Rzeczypospolitej do Petersburga podjęto w 1794 r. po upadku powstania kościuszkowskiego. Ofiarą padły wówczas głównie instytucje warszawskie po dokonanej przez Suworowa rzezi praskiej części miasta. Na polecenie carycy wywieziono do Rosji państwowe zasoby archiwalne: archiwa cywilne i wojskowe, w tym Metrykę Koronną i Litewską, archiwum Senatu, byłej Rady Nieustającej, archiwum królewskie z Zamku (tzw. Gabinet Królów Polskich) oraz wspomniane wcześniej zbiory pierwszej na ziemiach polskich biblioteki publicznej ufundowanej przez Załuskich. Ofiarą rosyjskich grabieży padło szereg zbiorów prywatnych, w tym kolekcje w Radziwiłłowskim Nieświeżu²¹. Obejmowały one jedną z największych prywatnych bibliotek w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej oraz archiwum rodowe, gromadzone od połowy XVI stulecia. Inicjatorami powstania biblioteki byli Mikołaj Krzysztof „Sierotka” (1549-1616) oraz jego brat Jerzy (1556-1600). Z kolei założycielem archiwum był ich ojciec, wojewoda wileński Mikołaj, zwany Czarnym, który w 1551 r. otrzymał od króla Zygmunta Augusta przywilej zezwalający mu na gromadzenie wszelkich dokumentów dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego,

¹⁷ M. KANIOR, *Konfederaci barscy w Tyńcu*, Kraków 2009.

¹⁸ Pod koniec listopada 1772 r. oddział konfederatów barskich zajął klasztor Karmelitów Bosych w Zagórze, zbudowany w latach trzydziestych XVIII stulecia. Wykorzystując strategiczne położenie obiektu (położony na wzgórzu, zwanym Marymontem, nad rzeką Oslawą) prowadzono obronę przed artyleryjskimi atakami Rosjan dowodzonymi przez gen. Iwana Drewicza. Do poddania się zmusił obrońców brak amunicji i żywności.

¹⁹ *Relacje o gwałtach rosyjskich w Bieczu*, oprac. J. Maciejewski, M. Rudkowska, w: *Literatura konfederacji barskiej*, t. IV: *Silva rerum*, red. J. Maciejewski [i in.], Warszawa 2008, s. 77-82.

²⁰ D. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 119.

²¹ Ocalałe fragmenty tych zbiorów – Archiwum Radziwiłłów i Biblioteki Nieświeskiej przechowywane w Polsce i na Białorusi stały się podstawą ich wspólnego wpisania przez kilka państw na listę światowego dziedzictwa dokumentacyjnego w Programie UNESCO „Pamięć Świata”. Pod wspólnym wnioskiem podpisali się przedstawiciele Białorusi, Polski, Litwy, Finlandii, Rosji i Ukrainy. Zob. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-7/radzwill-archives-and-niasvzh-nieswiez-library-collection/#c188531>.

na równi z Archiwum Wielkksiążęcym w Wilnie. Biblioteka powiększana w kolejnych stuleciach tuż przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej obejmowała ok. 20 tys. tomów. W archiwum przechowywano wiele bezcennych rękopisów dotyczących historii państwa polsko-litewskiego.

Katastrofalne straty poniesione w okresie rozbiorów pogłębił wiek XIX, gdy państwo polskie nie istniało na mapie Europy. Po kolejnych nieudanych powstaniach narodowych zaborcy likwidowali polskie instytucje, a zabytki kultury były wywożone lub niszczone. Łupem Rosjan padły m.in. bogate zbiory Tadeusza Czackiego, kolekcje w Puławach zgromadzone przez kolejnych członków rodu Czartoryskich, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, czy zasoby warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Chwilowa poprawa nastąpiła jedynie w epoce napoleońskiej w związku z utworzeniem Księstwa Warszawskiego jako namiastki państwowości polskiej. W 1808 r. powstało pierwsze na ziemiach polskich publiczne archiwum będące poprzednikiem Archiwum Głównego Akt Dawnych, jednego z trzech obecnie działających archiwów centralnych. Instytucja ta została powołana pod nazwą Archiwum Ogólne Krajowe na podstawie dekretu Fryderyka Augusta, króla saskiego i księcia warszawskiego²². Jej celem było gromadzenie akt pozostałych z Metryki Koronnej i Litewskiej, dawnych akt sądowych, administracyjnych, wojskowych, skarbowych, policyjnych i dyplomatycznych. Archiwum Ogólnym Krajowym aż do roku 1835 kierował Walenty Skorochód Majewski, uczestnik powstania kościuszkowskiego, historyk, archiwista i językoznawca²³. W okresie powstania listopadowego w 1830 r. Majewski i pracownicy zatrudnieni w Archiwum złożyli przysięgę na wierność Ojczyźnie. Dwaj adiunkci zatrudnieni w Archiwum wzięli czynny udział w działaniach powstańczych. Walenty Hubert pracując w archiwum pełnił równocześnie służbę w gwardii narodowej w Warszawie, natomiast Ignacy Niemojewski był porucznikiem-adiutantem w sztabie gwardii narodowej, a następnie komisarzem wojennym w oddziale gen. Józefa Dwernickiego. Zasób Archiwum przetrwał okres rusyfikacji w Królestwie Polskim po kolejnych powstaniach narodowych. Nie został też znacząco uszczuplony w czasie I wojny światowej. W 1918 r. zarząd nad archiwum przejęła po zaborcach Rada Regencyjna. Otrzymało ono wówczas nazwę: Archiwum Główny Akt Dawnych (dekretem Rady Regencyjnej z 31 lipca 1918 r.), która została powtórzona w 1919 r. w dekreście o archiwach naczelnika państwa Józefa Piłsudskiego i obowiązuje do dnia dzisiejszego. Do wymienionej

²² Oryginał dokumentu przechowywany jest w AGAD, Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, seria II, sygn. 124, s. 17.

²³ T. MENCEL, *Walenty Skorochód-Majewski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974, s. 195-197.

instytucji przejmowane były rewindykowane archiwalia, zarówno po I, jak i po II wojnie światowej. Materiały niezwiązane z zasobem AGAD przekazywane były do właściwych terenowo archiwów państwowych.

Podobną do władz rosyjskich politykę wobec polskich dóbr kultury prowadzili też dwaj pozostali zaborcy. Niewielki procent akt polskich ocalał po 1772 r. na terenach włączonych do Prus. Administracja pruska zachowała jedynie ok. 5% tej dokumentacji, reszta przekazana została na przemiał²⁴. Nieco większą część archiwaliów polskiej proveniencji zatrzymano po II rozbiórce w 1793 r. Akta likwidowanych urzędów polskich na terenie Wielkopolski były przejmowane przez tworzone instytucje pruskie. Wiele cennych zbiorów z instytucji kościelnych oraz po zsekularyzowanych klasztorach przemieszczono do Biblioteki Elektorskiej (Królewskiej) w Berlinie. Biblioteka ta mając prawo egzemplarza obowiązkowego, stała się w XIX wieku największym właścicielem zbioru poloników na terenie Rzeszy Niemieckiej. Wydarzeniem bez precedensu było włamanie się w październiku 1795 r. oddziałów pruskich do skarbcza katedry na Wawelu, skąd skradziono i wywieziono do Berlina polskie insygnia koronacyjne. W 1809 r. zbankrutowany po wojnach napoleońskich król pruski Fryderyk Wilhelm III nakazał je przetopić. W 1811 r. w Królewcu wykonano to polecenie niszcząc insygnia, a z pozyskanego złota i srebra wybito monety. Wśród ocalonych przedmiotów ze skarbcza znalazł się miecz koronacyjny Szczerbiec, który powrócił na Wawel z Rosji po traktacie ryskim z 1921 r.²⁵

Stosunkowo najlepsza sytuacja panowała na ziemiach zaboru austriackiego, gdzie nowe władze zezwoliły na zwieźenie do Lwowa z całej Galicji i zabezpieczenie dawnych archiwów polskich z okresu Rzeczypospolitej. Do biblioteki nadwornej w Wiedniu wywieziono natomiast inkunabuły i rękopisy z biblioteki byłego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie oraz część rękopisów z Archiwum Miejskiego we Lwowie. Do Wiednia trafiły też księgi z Archiwum Komisji Skarbu Koronnego oraz wiele cennych muzealiów, w tym obrazy z galerii malarstwa Stanisława Augusta Poniatowskiego znajdujące się w pałacu w Kozienicach. Cenne źródła zostały zniszczone podczas akcji kasaty klasztorów kontemplacyjnych, z których dokumentację i zbiory przejmowały władze austriackie. Do zasobu wiedeńskiego Archiwum Domu, Dworu i Państwa (Haus- Hof- und Staatsarchiv) trafiło 326 dyplomów z zamku na Wawelu. Austriakom wydali je Rosjanie, którzy najpierw

²⁴ D. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 152.

²⁵ Pochodzący z przełomu XII i XIII stulecia miecz był używany do koronacji kolejnych władców Polski od Władysława Łokietka (koronowany w 1320 r.) do 1764 r. (koronacja ostatniego króla Stanisława Augusta). Miecz udało się ocalić w czasie II wojny światowej i obecnie jest przechowywany w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu jako jedyne insygnium koronacyjne z czasów dynastii Piastów.

wywieźli te materiały do Petersburga²⁶. Do Wiednia wywieziono w 1796 r. akta zlikwidowanej Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie. W latach 1858-1859 przekazano je do Rzymu, a następnie do Archiwum Watykańskiego, gdzie są przechowywane do dnia dzisiejszego²⁷.

Po trudnym okresie braku własnego państwa przez ponad 120 lat niewoli nadszedł okres wojny światowej w latach 1914-1918. W tym czasie ziemie polskie ponownie stały się terenem działań wojennych i ogromnych zniszczeń, zwłaszcza we wschodnich rejonach byłej Rzeczypospolitej. Już na początku wojny, w latach 1914-1915 Rosjanie wywieźli kolejne partie materiałów archiwalnych, które częściowo odzyskano dopiero w okresie 1922-1935 w ramach rewindykacji prowadzonej po traktacie ryskim. Ewakuacja do Rosji nastąpiła w dwóch fazach. Po wypowiedzeniu przez Niemcy wojny Rosji w sierpniu 1914 r. rozpoczęto wywóz akt urzędów i instytucji z terenu byłego Królestwa Polskiego, w tym także akt Uniwersytetu Warszawskiego, które w sierpniu tego roku znalazły się w Moskwie, a w kolejnym roku trafiły do Rostowa nad Donem. W maju 1915 r., gdy ruszyła ofensywa niemiecko-austriacka, Rosjanie podjęli ponownie ewakuację archiwaliów. Objęła ona cenne materiały historyczne z Archiwum Akt Dawnych w Warszawie (akta urzędów z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, dokumenty władz centralnych powstania listopadowego oraz urzędów administracji rosyjskiej z drugiej połowy XIX wieku do 1915 r.) i z Archiwum Głównego Akt Dawnych. Po przejściu władzy na terenie Królestwa Polskiego przez władze niemieckie i austro-węgierskie w sierpniu 1915 r. powołano niemiecki zarząd archiwów na czele z dr. Adolfem Warschauerem. Przejął on nadzór nad archiwami władz i urzędów porosyjskich oraz archiwami polskimi utworzonymi w XIX wieku. Warschauer jako doświadczony archiwista przyczynił się do ochrony zasobów archiwalnych do czasu ich przejścia w 1918 r. przez Wydział Archiwów Państwowych powołany przez władze polskie²⁸. Jego zasługą było też przygotowanie w 1918 r. spisu archiwa-

²⁶ J. STOJANOWSKI, *Układ archiwalny polsko-austriacki z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion” 1933, t. 11, s. 54.

²⁷ Źródła z tego archiwum zostały w znacznej części wydane drukiem. Zob. *Acta Nuntiaturs Polonae*, t. 1-57, wyd. H.D. Wojtyśka, Romae-Cracoviae 1990-2007. O losach tych materiałów zob. A. STEBELSKI, *Acta Nuncjatury Papieskiej w Polsce 1578-1794*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 309-311. Drobne fragmenty ocalały w zasobie AGAD. Inwentarz jest dostępny online: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/nunc6.xml>.

²⁸ S. LEHR, *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”*. *Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, Warszawa 2014, s. 50-52. Por. K. KACZMARCZYK, *Działalność niemieckiego zarządu archiwalnego w Warszawie w latach 1915-1918*, „Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności”, seria 2, 1923, t. 1, s. 114-123; K. KACZMARCZYK, *Adolf Warschauer*, „Roczniki Historyczne” 7 (1931), s. 159-162.

liów wywiezionych przez Rosjan w XIX wieku oraz w 1915 r., co pomogło później delegacji polskiej w negocjacjach dotyczących ich rewindykacji, prowadzonych z Rosją radziecką w Rydze.

Znacznie gorszy los spotkał archiwa, biblioteki i inne dobra kultury zgromadzone w instytucjach państwowych oraz majątkach i siedzibach rodowych ziemian polskich na Wschodzie²⁹. Były one niszczone przez Rosjan zarówno w czasie działań wojennych w latach 1914-1915, jak też dewastowane po wybuchu rewolucji w Rosji w 1917 r. Spalone zostały m.in. archiwa rodowe Mycielskich w Boryniczach pod Lwowem, Sapiehów w Czerei na Białorusi, Puzynów w Gwoźdźcu pod Kołomyją, Krasickich w Bachórczu pod Przemyślem, Michałowskich w Dobrzechowie koło Rzeszowa, Potulickich w Glinianach pod Przemyślanami i wiele innych. W latach 1917-1918 na terenach byłego zaboru rosyjskiego zagładzie uległo wiele polskich dóbr kultury, na które składały się zbiory rodzinne, malarskie, księgozbiory, dzieła sztuki³⁰.

Krótki okres istnienia niepodległego państwa – II Rzeczypospolitej – nie doprowadził do uregulowania wszystkich kwestii związanych ze zwrotem do kraju archiwaliów zagrabionych przez sąsiednie państwa. Wybuch konfliktu zbrojnego w 1939 r. przyniósł kolejne zagrożenia dla częściowo odzyskanych i zgromadzonych z trudem zasobów źródłowych w ramach odbudowywanej sieci archiwalnej.

Wydarzenia z okresu II wojny światowej dopełniły spustoszenia w polskich dobrach kultury. Polska doświadczyła w tym czasie dwóch okupacji – niemieckiej i sowieckiej. Każdy z okupantów bez skrupułów dokonywał grabieży lub fizycznego zniszczenia instytucji i ich zbiorów. Tragiczny los spotkał też polską inteligencję oraz osoby, które próbowały ratować dziedzictwo kulturalne. Wśród ofiar terroru znaleźli się także archiwiści, w tym wieloletni dyrektor AGAD (w latach 1920-1939), Józef Siemieński, aresztowany przez Gestapo w czerwcu 1941 r. i wkrótce potem zamordowany w niemieckim obozie koncentracyjnym w Auschwitz³¹.

Lata II wojny skutkowały również bezpowrotną utratą i fizycznym zniszczeniem wielu archiwaliów. Szczególnie tragiczne były losy zasobów centralnych archiwów

²⁹ Zob. A. SUDOŁ, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939). Wybrane problemy polityczne i organizacyjne*, Bydgoszcz–Toruń 1997; K. JASIEWICZ, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, Warszawa 1997.

³⁰ Długa lista tych strat wymieniona została m.in. w opracowaniu D. MATELSKIEGO, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 230-236. Odnotowano je także w opracowaniu E. CHWALEWIKI, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I: *A-M*, Warszawa–Kraków 1926, s. 7, 30, 54, 65, 96, 119.

³¹ O. HALECKI, *Józef Siemieński*, w: *Straty kultury polskiej 1939-1944*, red. A. Odreğa i T. Terlecki, t. II, Glasgow 1945, s. 182-184.

warszawskich. Bombardowania miasta w początkowej fazie wojny nie miały jeszcze katastrofalnych następstw. Symbolem unicestwienia pięciu archiwów warszawskich i ich zasobów liczących ponad 50 km akt stały się dopiero wydarzenia z końcowego okresu działań wojennych. Po upadku powstania warszawskiego niemieccy okupanci niszcząc niemal dom po domu doprowadzili do spalenia najważniejszych zasobów archiwalnych państwa polskiego³². Nastąpiło to w 1944 r. już po ustaniu walk z powstańcami warszawskimi. Niemcy dokonali tych czynów z premedytacją oraz łamiąc postanowienia układu kapitulacyjnego, podpisanego przez dowódcę Armii Krajowej, gen. Tadeusza Komorowskiego, oraz ze strony niemieckiej – generała policji Ericha von dem Bacha³³.

Ocalały jedynie niewielkie fragmenty z zasobów kilku archiwów warszawskich i Biblioteki Narodowej ukryte w Forcie im. Sokolnickiego. Opiekę nad nimi w czasie toczonych w Warszawie walk powstańczych sprawował Piotr Bańkowski, przed wojną kustosz działu rękopisów Biblioteki Narodowej, a od lipca 1940 r. pracownik Archiwum Skarbowego w Warszawie. W wymienionym okresie prowadził dziennik, który jest zapisem jego heroicznych zmagień o ocalenie archiwaliów, zgromadzonych obok działającego w forcie szpitala i przebywającego w nim tłumu cywilów z miasta szukających schronienia. Ten unikalny dokument przechowywany jest obecnie w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie³⁴ i przed kilku laty został opublikowany drukiem³⁵.

Szczegółowy rejestr strat poniesionych w okresie II wojny światowej został opracowany przez zespół archiwistów i bibliotekarzy, pracujących w czasie okupacji niemieckiej pod kierunkiem Karola Estreichera. Ukazał się on już pod koniec wojny w wersji angielskiej, a niedawno został też opublikowany w polskiej wersji językowej³⁶.

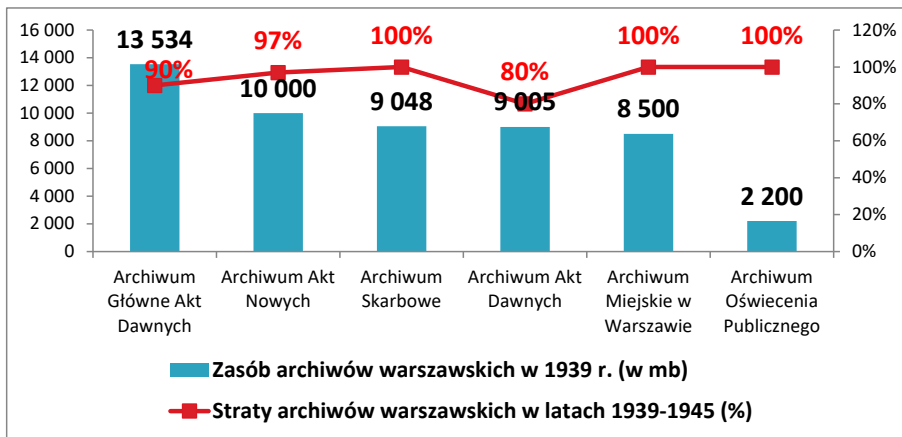
³² AGAD, Spuścizna Adama Stebelskiego, sygn. 78/I, s. 4. Zawiera opis losów archiwów warszawskich po upadku powstania warszawskiego; AAN, Akta Witolda Suchodolskiego, sygn. 63, Stebelski Adam „Losy archiwów polskich w latach wojny 1939-1945”. Na ten temat także: J. KROCHMAL, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807-2011)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 18 (2011), s. 66-68.

³³ Treść pkt. 10 układu dotyczącego ochrony dóbr kultury po kapitulacji została opublikowana w wydawnictwie źródłowym: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 872.

³⁴ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie [dalej: APAN], Materiały Piotra Bańkowskiego, sygn. III – 217.

³⁵ Piotr Bańkowski. *Archiwista na powstańczym Żoliborzu, Wspomnienia sierpień-wrzesień 1944*, przygotowanie rękopisów do druku na podstawie dokumentów źródłowych A. Chodkowska, Warszawa 2014. Zob. też: M. WĄSOWICZ, *Piotr Bańkowski (12 IX 1885 – 16 II 1976)*, „Archeion” 1977, t. 65, s. 337-350.

³⁶ K. ESTREICHER, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, Kraków 2003. Tekst publikacji jest też dostępny w wersji online w mało-

Wykres 1. Straty w zasobach archiwalnych centralnych archiwów warszawskich w latach 1939-1945

Dane na podstawie: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. I-III, Warszawa 1955-1957.

Równie tragiczne były losy archiwaliów zgromadzonych do 1939 r. we wschodnich rejonach II Rzeczypospolitej. Były one grabione w dwóch etapach: w 1939 r. po agresji ZSRR na Polskę oraz w latach 1944-1945 w czasie przejścia Armii Czerwonej na zachód za wycofującymi się oddziałami niemieckimi. Na mocy układu radziecko-niemieckiego z 28 września 1939 r. Rosjanie zajęli ponad 51% terytorium II Rzeczypospolitej. Po sfałszowanych wyborach parlamentarnych z 22 października 1939 r. przedwojenne województwa: nowogródzkie, poleskie, stanisławowskie, tarnopolskie, wileńskie, wołyńskie oraz część białostockiego i lwowskiego zostały anektowane do radzieckiej Białorusi i Ukrainy. Na wymienionych terenach tworzona sowiecka administracja cywilna i wojskowa prowadziła planowy rabunek polskich dóbr kultury. Zniszczono i splądrowano ponad 2 tys. rezydencji oraz kilka tysięcy obiektów sakralnych³⁷.

Archiwa z okresu II Rzeczypospolitej i ich zasoby scalano i przemieszczano, polskich archiwistów zwalniano z pracy. Z kolei dokumentację ewakuowanych polskich urzędów centralnych przejętą przez Armię Czerwoną i NKWD wywieziono w głąb ZSRR³⁸. W większości trafiła ona do Centralnego Archiwum Wojskowego

polskiej bibliotece cyfrowej: <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=13505&from=publication> [dostęp: 8.03.2021].

³⁷ J. MILER, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1998, nr 6 (12), s. 12.

³⁸ O losach archiwów polskich we wschodnich województwach II RP zob. E. ROSOWSKA, *Losy polskich archiwaliów na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945)*, „Archeion” 2003,

w Moskwie i Archiwum Specjalnego, tworząc aż do upadku ZSRR nieudostępniany badaczom *польский трофейный фонд (трофейный архив в Москве)*. Jego nazwa pochodziła od „oddziałów kulturalnych NKWD” (po rosyjsku: трофейные отряды), które krocząc w ślad za Armią Czerwoną, traktowały dobra kultury jako zdobycz wojenną. Informacje o znajdujących się w archiwach rosyjskich zrabowanych aktach zostały zebrane i opublikowane drukiem w 2000 r. w przewodniku po zasobie dwóch archiwów moskiewskich wydanym przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych³⁹. Archiwa rodowe z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej zostały przejęte w latach 1939-1941 do archiwów w Mińsku, Lwowie i Wilnie zarządzanych przez administrację sowiecką lub zniszczone. Nieliczne dokumenty uratowali polscy repatrianci przesiedleni z terenów za wschodnią granicą w granice Polski po 1945 r. Straty gospodarcze, demograficzne i kulturalne poniesione przez Polskę na terenach okupowanych przez ZSRR szacuje się na ok. 560 do 700 miliardów dolarów⁴⁰.

REWINDYKACJE PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

A. REWINDYKACJE Z PAŃSTW EUROPY WSCHODNIEJ

O pierwszych próbach restytucji zagrabionych zbiorów można mówić od drugiej połowy XVII stulecia. Postanowienia dotyczące tego obszaru działań znalazły się w traktatach pokojowych w Oliwie (ze Szwecją zawarty w 1660 r.)⁴¹ czy w Andruszowie (rozejm z Rosją w 1667 r.). Pewne próby windykacji akt podejmowano w XIX wieku w okresie Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego. Na podstawie postanowień traktatu wiedeńskiego z 14 października 1809 r. po przegranej przez Austrię wojnie z napoleońską Francją nastąpiło wydanie akt z Wiednia do Księstwa Warszawskiego. Nowo powstałe Archiwum Ogólne Krajowe otrzymało wówczas dokumenty dotyczące Galicji Zachodniej oraz cyrkułu zamojskiego, a także część akt lwowskiego Gubernium. Z kolei w 1845 r. na mocy

t. 106, s. 85-117. Por. J. KALINOWSKI, *Praktyka władz Polski i ZSRS w postępowaniu z archiwaliimi Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1963*, Warszawa 2014; *Polityka okupantów wobec polskich dóbr kultury na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 82, s. 143-176.

³⁹ *Archiwa polskiej proveniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*, red. W. Stępiak, Warszawa 2000.

⁴⁰ D. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 394.

⁴¹ Oryginał traktatu pokojowego z 3 maja 1660 r. znajduje się obecnie w zasobie AGAD, zesp. 1, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 5611.

konwencji z 1828 r. z Austrii windygowano do Warszawy część akt Kancelarii Nadwornej w Wiedniu.

Pierwszą większą akcją rewindykacyjną, która przyniosła konkretne rezultaty i dotyczyła utraconych dóbr kultury, była realizacja postanowień traktatu ryskiego, którego setna rocznica podpisania jest obchodzona w 2021 r. Traktat pokojowy z Rosją radziecką oraz Ukrainą radziecką zawarty w Rydze 18 marca 1921 r. kończył wyczerpujący konflikt zbrojny odradzającego się państwa polskiego i ustalał przebieg jego wschodniej granicy⁴². Był to również dokument o fundamentalnym znaczeniu dla spraw archiwalnych i polskiego dziedzictwa kulturowego. Postanowienia ryskie po raz pierwszy od okresu rozbiorów miały uregulować zwrot do Polski ogromnych ilości zagrabionych w ciągu niemal dwóch stuleci materiałów archiwalnych, bibliotecznych oraz muzealnych.

Preliminaria pokojowe podpisano już 12 października 1920 r. w Mińsku. Początkowo miało to nastąpić 8 października, jednak strona polska opóźniła tę decyzję do czasu zajęcia Mińska przez wojska polskie, aby tym samym objąć ochroną archiwa polskiego wywiadu, w tym dane o polskiej sieci wywiadowczej na terenie Rosji⁴³. Materiały te skutecznie ukryto w Mińsku przed bolszewikami.

Negocjacje dotyczące zawarcia pokoju przeniesiono następnie do Rygi. Postanowienia traktatu regulowały następujące zagadnienia: ustalenie przebiegu polsko-radzieckiej granicy państwowej, repatriację ludności z obszaru ZSRR, rewindykację i reewakuację mienia. Powołane do realizacji tych zadań Komisje Mieszane: Specjalna i Reewakuacyjna podjęły pracę dopiero w październiku 1921 r. na podstawie tajnego protokołu podpisanego w Warszawie przez Jana Dąbskiego i Lwa Karachana, gdy usunięto najważniejsze przyczyny napięć we wzajemnych relacjach⁴⁴. Rząd RP po dłuższej zwłoce nawiązał stosunki dyplomatyczne z państwem radzieckim i zerwał kontakty z rosyjskimi organizacjami antyrewolucyjnymi.

Organem wykonawczym do wprowadzenia w życie postanowień traktatu ryskiego w zakresie rewindykacji dóbr kultury, w tym archiwaliów była powołana na

⁴² Jednym z najnowszych opracowań prezentujących znaczenie tego dokumentu dla najnowszych dziejów Europy Środkowej i Wschodniej jest publikacja wydana przed kilku laty przez Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia. Zob. *Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski, Warszawa 2013. Por. J. BORZĘCKI, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012. Ze starszej literatury przedmiotu warto wymienić opracowanie autorstwa przewodniczącego polskiej delegacji pokojowej w Rydze, Jana Dąbskiego, *Pokój ryski, wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy*, Warszawa 1931.

⁴³ J. KUMANIECKI, *Pokój polsko-radziecki 1921 r. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane*, Warszawa 1985, s. 180; J. GOCLON, *Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. (aspekty polityczno-narodowościowe)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 8 (2009), nr 1, s. 114.

⁴⁴ AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 154, s. 1.

podstawie jego XI artykułu (pkt 15) Mieszana Polsko-Sowiecka Komisja Specjalna⁴⁵. W skład Komisji weszli członkowie delegacji negocjujących warunki pokojowe. Na czele delegacji polskiej jako jej prezesi stali: minister pełnomocny Antoni Olszewski (od 17 maja 1921 do maja 1923 r.) i dr Edward Kuntze (w latach 1923-1935) – dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu⁴⁶. Ze strony rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej pracami Komisji w latach 1921-1928 kierowali kolejno: prof. Otto Szmidt – fizyk z wykształcenia, Piotr Wojkow – zawodowy dyplomata⁴⁷, Herman Łazaris oraz Mikołaj Kołczanowski⁴⁸. Siedziba Komisji mieściła się w Moskwie, a jej delegatury powołano w Piotrogradzie (na czele z ks. prof. Bronisławem Ussasem)⁴⁹ oraz w Warszawie (kierowana przez Bolesława Olszewicza)⁵⁰. Utworzono równocześnie trzy podkomisje, które miały usprawnić prowadzone prace:

- Podkomisja Muzealna, kierowana przez dr. Aleksandra Czołowskiego⁵¹;
- Podkomisja Bibliotek i Archiwów Historycznych oraz pomocy naukowej – pod kierunkiem dr. Edwarda Kuntze;
- Podkomisja Archiwów Administracyjnych – kierowana przez Witolda Suchodolskiego.

Traktat ryski wiązał ściśle archiwa z terytorium, na którym powstały. W związku z tym jego sygnatariusze ustanowili trzy kategorie działań w kwestii zwrotu archiwaliów do Polski:

⁴⁵ O powołanie takiego gremium złożonego z fachowców i doświadczonych praktyków, w tym historyków, archiwistów, muzealników i bibliotekarzy wnioskowały do premiera różne podmioty, w tym Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości działające w Warszawie. Zob. AAN, Prezydium Rady Ministrów, sygn. 11425/21, s. 2.

⁴⁶ H. ŁASKARZEWSKA, *Traktat ryski. Fakty i refleksje*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2013, s. 64-65; K. WRÓBEL-LIPIWA, *Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska”, Sectio F, Historia 1990, t. 45, s. 416.

⁴⁷ Odegrał on kluczową rolę w utrudnianiu delegacji polskiej dostępu do źródeł w archiwach rosyjskich. Był osobą zdecydowanie nieprzychylnie nastawioną do wykonania zapisów rewindykacyjnych traktatu ryskiego. Szczegółowo na ten temat zob. J. KUMANIECKI, *Tajny Raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, Warszawa 1991.

⁴⁸ J. MILER, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1998, nr 3 (9), s. 22.

⁴⁹ D. DZIEŹKOWSKA, *Książd Bronisław Ussas 1885-1977*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1979, t. 39, s. 57-62.

⁵⁰ J. MATELSKI, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. I, s. 267.

⁵¹ Fragmenty jego spuścizny, w tym dotyczące prac w Komisji Specjalnej, zachowane są w AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego 1364-1941, sygn. 9, Udział A. Czołowskiego w pracach Mieszanej Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej, ustanowionej dla wykonywania postanowień Traktatu Ryskiego z 18.III.1921; sygn. 10, Udział A. Czołowskiego w pracach Mieszanej Komisji Specjalnej, 1920-1921; sygn. 11, Działalność A. Czołowskiego związana z ochroną i rewindykacją dóbr kultury polskiej z Rosji. Zob. też: T. ZIELIŃSKA, *Zbiór Aleksandra Czołowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion” 1991, t. 89, s. 37-60.

- rewindykacja, która miała objąć archiwa powstałe na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej przed rozbiorami i po III rozbiorze Polski;
- ekstradycja akt, oznaczająca wydanie Polsce akt powstałych w centralnych i okręgowych urzędach dawnej carskiej Rosji;
- reewakuacja archiwów i registrarur wywiezionych z terytorium Polski w czasie działań wojennych w latach 1914/1915.

Zwrot miał objąć wszystkie materiały wywiezione z Polski po 1 stycznia 1772 r., z wyjątkiem archiwaliów stanowiących tajemnicę wojskową z okresu po 1870 r. oraz akt dotyczących walki rządu carskiego z rewolucyjnym ruchem w Rosji po 1876 r. W tej sprawie pkt 6 artykułu XI traktatu ryskiego przewidywał zwrot wymienionych dokumentów na podstawie odrębnej umowy⁵². W trakcie trwających kilka lat prac nad wykonaniem zapisów rewindykacyjnych polscy delegaci napotkali szereg przeszkód stwarzanych przez stronę rosyjską, włącznie z oskarżaniem niektórych członków Komisji Specjalnej o szpiegostwo. Rosyjscy eksperci starali się udowodnić, że wiele źródeł nie powinno być wydanych II RP, gdyż nie dotyczą jej nowego terytorium. Takich argumentów używano m.in. w stosunku do Metryki Litewskiej z okresu I Rzeczypospolitej, która do chwili obecnej pozostaje w zasobie archiwów rosyjskich⁵³. O skali trudności w prowadzonych rokowaniach i postawie strony rosyjskiej świadczą wspomnienia uczestników rokowań, w tym informacje zawarte w broszurze wydanej w 1924 r. we Lwowie autorstwa Kazimierza Tyszkowskiego pt. *Z dziejów rewindykacji. Odczyt wygłoszony w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie w dniu 5 kwietnia 1924 roku*⁵⁴. Wymienione opracowanie zostało podarowane przez autora Stefanowi Ryglowi, uczestnikowi prac w Komisji Specjalnej. Szczegółowe omówienie problemów mnożonych przez stronę rosyjską zawiera też opublikowane na prawach rękopisu sprawozdanie prezesa polskich delegacji w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej skierowane do rosyjsko-ukraińskich członków obu komisji w grudniu 1921 r.⁵⁵ W pracach Komisji Specjalnej jako eksperci brali udział wybitni znawcy przedmiotu, wieloletni pracownicy instytucji starających się o rewindykację zbiorów, dysponujący ogromną wiedzą, ale też doświadczeniem i praktyką zawodową. Byli

⁵² W. SUCHODOLSKI, *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 67.

⁵³ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 183, Pismo St. Turowskiego z 23 października 1922 r. w sprawie trudności z wydaniem archiwów i bibliotek polskich; tamże, Poufne pismo Delegacji RP w Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej do Poselstwa Polskiego w Moskwie z 25 lutego 1924 r.

⁵⁴ AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 47, s. 1-15.

⁵⁵ *Prezes Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie do Prezesa Delegacji Rosyjsko-Ukraińskich, D. 31 grudnia 1921 r.* [drukowane jako rękopis], s. 3-59.

wśród nich archiwiści, bibliotekarze, muzealnicy, historycy. W gronie tym znalazły się m.in. tak znane postaci, jak:

- Aleksander Czołowski, organizator i dyrektor Muzeum Historycznego Miasta Lwowa (1892-1936) i innych placówek muzealnych w mieście oraz dyrektor Archiwum Miasta Lwowa w latach 1905-1937;
- Piotr Bańkowski – historyk literatury, w latach 1927-1935 ekspert do spraw archiwalnych i bibliotecznych, a następnie ekspert, członek i zastępca prezesa Polskiej Delegacji Rewindykacyjnej;
- Edward Chwalewik – polski bibliotekarz, bibliofil i historyk książki, współzałożyciel Towarzystwa Bibliofilów Polskich w 1921 r., autor fundamentalnej do dnia dzisiejszego pracy (*Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, Warszawa 1926-1927), powstałej w wyniku doświadczeń wyniesionych z trudnych rokowań rewindykacyjnych ze stroną rosyjską;
- Marceji Handelsman – prawnik i wybitny historyk dziejów nowożytnych i najnowszych;
- Władysław Semkowicz – wybitny historyk, wydawca źródeł, badacz dziejów polskiego średniowiecza.

Wśród materiałów, które udało się rewindykować z Rosji, znalazły się najważniejsze archiwa z okresu I Rzeczypospolitej i epok późniejszych, w tym: Archiwum Koronne, część Metryki Koronnej (Rosjanie odmówili wydania akt tzw. metryki wołyńskiej oraz Metryki Litewskiej z okresu I Rzeczypospolitej), archiwum ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, akta powstania kościuszkowskiego, akta urzędów i instytucji z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, część materiałów ewakuowanych przez Rosjan z ziem polskich w 1915 r. O skali wykonanych prac rewindykacyjnych świadczy powrót do Polski po pierwszych trzech latach działań Komisji 31 wagonów archiwaliów. Materiały te przewieziono od 1922 r. do maja 1924 r. Podstawowy etap rewindykacji zakończono dopiero w 1929 r., sama Komisja prowadziła swoje prace do 1935 r., a ostatecznie została rozwiązana w 1937 r. Nie wszystkie należne Polsce na mocy traktatu ryskiego archiwalia wróciły do kraju. Według szacunków badaczy ok. 20% materiałów nie zostało odzyskanych do dnia dzisiejszego. Niektóre z nich wróciły w ramach rewindykacji dopiero po II wojnie światowej w latach sześćdziesiątych XX wieku.

B. REWINDYKACJE Z NIEMIEC, AUSTRII I SZWAJCARII

Traktat wersalski kończący działania wojenne na zachodzie Europy, podpisany 28 czerwca 1919 r. także przez delegację polską (Ignacego Jana Paderewskiego i Romana Dmowskiego), pomijał milczeniem sprawę zwrotu archiwaliów do Polski. Zawierał natomiast zapisy dotyczące wydania przez Niemców materiałów archiwalnych innym państwom: Belgii, Francji i Japonii (art. 38, 52 i 158). Powodem tej sytuacji było niedopuszczenie w czasie rokowań w Paryżu w stosownym momencie przedstawicieli zarządu archiwów państwowych⁵⁶. Nieprzychylnie wobec polskich postulatów rewindykacyjnych dotyczących dzieł sztuki i archiwaliów było też stanowisko delegacji angielskiej⁵⁷. Dopiero 25 listopada 1919 r. udało się podpisać w Berlinie pierwszą polsko-niemiecką umowę archiwalną dotyczącą m.in. wymiany archiwaliów między obu państwami. W deklaracji z 9 stycznia 1920 r. rząd niemiecki zobowiązał się do wydania Polsce archiwów dotyczących terenów utraconych przez Niemcy na rzecz Polski na mocy traktatu wersalskiego. Osobne regulacje w 1922 r. podpisano w sprawie wymiany archiwaliów śląskich⁵⁸.

Najważniejszym dokumentem porządkującym wieloletnie negocjacje w sprawach archiwalnych był podpisany w Berlinie 22 grudnia 1926 r. polsko-niemiecki układ o wydaniu akt⁵⁹. Długotrwały spór prowadzono o podział mienia archiwalnego w Gdańsku oraz materiały archiwalne dotyczące miasta Gdańska, mającego status Wolnego Miasta⁶⁰. Ostatecznie strona polska nie zdołała doprowadzić do rewindykacji z Niemiec części zasobu archiwum gdańskiego. Napięcie polityczne w stosunkach polsko-niemieckich od wiosny 1939 r. przerwało wszelkie dalsze starania rewindykacyjne.

W relacjach z Austrią podstawowe znaczenie dla przygotowanych po zakończeniu I wojny światowej wniosków rewindykacyjnych miał traktat w Saint-Germain-en-

⁵⁶ J. STOJANOWSKI, *Rokowania z Niemcami w sprawach archiwalnych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 93-94. Treść zapisów traktatowych w punktach dotyczących zwrotu archiwaliów wymienionym krajom zob. *Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Niemcami podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Protokół podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Traktat między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r.*, Warszawa 1919, s. 23-24, 36, 71.

⁵⁷ S. KOZICKI, *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r.*, Warszawa 1921, s. 41.

⁵⁸ E. DŁUGAJCZYK, *Układy o wzajemnej wymianie akt między Polską a Niemcami w związku z podziałem Górnego Śląska w roku 1922*, „Archeion” 1971, t. 56, s. 87-103.

⁵⁹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 1231, Rokowania polsko-niemieckie w sprawie zwrotu Polsce archiwaliów, s. 186-187; sygn. 1234, Umowa aktowa między Polską a Niemcami i jej wykonanie, s. 1-38. Sprawozdania z realizacji postanowień tej umowy opublikowano także w „Archeionie” 1937-1938, t. 15, s. 209-211 i 1938-1939, t. 16, s. 225-229.

⁶⁰ AAN, MSZ, sygn. 91, Aide memoire z dnia 23 maja 1938 r. w sprawie wznowienia czynności podziałowych Archiwum Państwowego w Gdańsku, k. nlb.

-Laye, podpisany 10 września 1919 r.⁶¹ Regulował on zobowiązania Austrii wobec tzw. państw sukcesyjnych, nie uznano w nim jednak klasycznej zasady rewindykacji wychodząc z założenia, że w przeciwieństwie do Rosji rząd austriacki nie dopuszczał się zaborów mienia kulturalnego. W drodze wyjątku w art. 193 traktatu nałożono na Austrię obowiązek zwrotu archiwaliów i zbiorów bibliotecznych, które zostały wywiezione z poszczególnych państw sukcesyjnych w ciągu ostatnich dziesięciu lat (w przypadku Włoch cezurą był rok 1861). Podpisany traktat nie dawał zatem Polsce prawa do rewindykowania z Austrii dokumentów archiwalnych, muzealiów i bibliotek wywiezionych po 1772 r. do Wiednia. Odmowa wydania państwom sukcesorom byłej Monarchii Austro-Węgierskiej należnych im archiwaliów została uzasadniona zasadą proveniencji, wywołała jednak stanowczy sprzeciw zainteresowanych, w tym Polski. Strona polska na podstawie tej samej zasady domagała się zwrotu wszystkich akt dotyczących byłej Galicji oraz włączonej do II Rzeczypospolitej części Śląska Cieszyńskiego. Konwencja rzymska z 1922 r. stanowiła kolejny krok w tych staraniach, zawierała bowiem zapis o ograniczonej przynależności terytorialnej akt.

Trudne rokowania zakończyło ostatecznie podpisanie 26 października 1932 r. w Wiedniu polsko-austriackiego układu archiwalnego, nakazującego wydanie Polsce akt byłych austriackich cesarsko-królewskich władz i urzędów centralnych. Realizacja wymienionego układu trwała do 1938 r. Do Polski wróciły wówczas m.in. dyplomy byłego Archiwum Koronnego na Zamku w Krakowie z lat 1088-1639, akta dotyczące Wolnego Miasta Krakowa i innych miast galicyjskich, akta zakonu Jezuitów z lat 1554-1773, akta Gubernium Galicyjskiego z okresu 1772-1809 oraz fragmenty akt byłych ministerstw austriackich⁶². Działania rewindykacyjne przerwało włączenie Austrii do III Rzeszy w marcu 1938 r.

Bezprecedensowym przykładem restytucji dóbr kultury dokonanej poprzez ich repatriację (czyli powrót do kraju materiałów wywiezionych przez prawnego właściciela w celu ich zabezpieczenia) było sprowadzenie do Polski w II Rzeczypospolitej zbiorów rapperswilskich ze Szwajcarii. Powstałe w latach 1868-1870 Muzeum Narodowe Polskie, umiejscowione w średniowiecznym zamku w miasteczku Rapperswil niedaleko Zurychu, zgromadziło z darowizn i subwencji prywatnych bezcenne materiały archiwalne, muzealne oraz księgozbiór. W 1881 r. zostało ono oddane na własność narodowi polskiemu, a docelowo miało zostać

⁶¹ E. BARWIŃSKI, *Rokowania z Austrią w sprawach archiwalnych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 79.

⁶² Szczegółowe wykazy rewindykowanych archiwaliów opublikowano w czasopiśmie „Archeion”. Zob. *Wykaz akt przejętych od władz austriackich w Wiedniu na zasadzie polsko-austriackiego układu archiwalnego z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion” 1935, t. 13, s. 177-182; *Sprawozdanie za rok 1936 z prac delegacji polskiej do wykonania układu archiwalnego polsko-austriackiego*, „Archeion” 1937-1938, t. 15, s. 217-219.

przeniesione do odrodzonego państwa polskiego. W 1921 r. Sejm Ustawodawczy w odrodzonej Polsce podjął uchwałę o przeniesieniu zbiorów ze Szwajcarii do Warszawy. Zostały one ostatecznie sprowadzone sześć lat później, w 14 wagonach kolejowych. Obejmowały łącznie ponad 27 tys. rękopisów oraz 4196 tomów akt. W większości nie przetrwały II wojny światowej. Część z nich spłonęła już we wrześniu 1939 r. podczas bombardowania Warszawy, w tym gmachu Centralnej Biblioteki Wojskowej, pozostałe uległy spaleni podczas niszczenia stolicy po powstaniu warszawskim w 1944 r.⁶³

REWINDYKACJE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

A. REWINDYKACJE ZE WSCHODU

Ważną rolę w procesie odzyskiwania utraconych zasobów archiwalnych po 1945 r., podobnie jak w latach II Rzeczypospolitej, odegrało Archiwum Główne Akt Dawnych. Pomimo kompletnego zniszczenia jego siedziby przy Długiej 24 oraz większości zasobu (ponad 80%), archiwum rozpoczęło działalność już 1 lutego 1945 r. w tymczasowej siedzibie, którą stał się fort Sokolnickiego w Warszawie. Formalne reaktywowanie AGAD-u nastąpiło 15 kwietnia 1945 r. na podstawie rozporządzenia Ministra Oświaty. Od tego momentu do 1948 r. było to jedyne działające w Warszawie archiwum państwowe. Fragmenty przedwojennych zbiorów AGAD ocalono w forcie Sokolnickiego, niektóre partie dokumentów Niemcy ewakuowali po upadku powstania z Warszawy na Jasną Górę⁶⁴. Dzięki temu także te materiały uchroniono od zniszczenia, a po zakończeniu działań wojennych sprowadzono do Warszawy we wrześniu 1945 r. i umieszczono w kolejnej tymczasowej siedzibie AGAD-u w pałacu Pod Blachą.

Odtwarzanie zasobu rozpoczęto poprzez poszukiwania i wydobywanie spod gruzów resztek dokumentacji pozostałej po zniszczonych przez Niemców archiwach warszawskich. W okresie od marca do lipca 1945 r. rozkopano ruiny po dawnych budynkach AGAD-u przy ul. Długiej 24 i Archiwum Akt Dawnych przy ul. Jezuickiej. Spod gruzów wydobyto ok. 2 ton akt. Na początku kwietnia przy-

⁶³ Ocalało jedynie 45 rękopisów, obecnie przechowywanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie, oraz drobne fragmenty akt znajdujące się w Archiwum Akt Nowych. Stan zbiorów sprzed zniszczeń wojennych został utrwalony w publikacji: A. LEWAK, *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Zbiory Rapperswilskie*, t. I-II, Warszawa 1929-1938. Zob. też: W. KARCZEWSKI, *Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu*, Kraków 1906.

⁶⁴ J. BAÑBOR, J. ZBUDNIEWEK, *Wojenny exodus archiwaliów warszawskich na Jasną Górę*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 18 (2011), s. 245-365.

wieziono też archiwalia z Pruszkowa. Do AGAD-u zwożono ocalałe archiwalia z całej Polski, które były następnie przekazywane do powstającej na nowo sieci archiwów terenowych.

Równocześnie tuż po zakończeniu wojny podjęto działania rewindykacyjne. Dotyczyły one polskich zasobów archiwalnych wywiezionych do ZSRR oraz na teren republik radzieckich. Rozmowy w tej sprawie prowadzono zarówno na szczeblu centralnym z władzami ZSRR, jak i z przedstawicielami Ukraińskiej SRR. W tym drugim przypadku strona polska była zainteresowana głównie przejęciem zasobu archiwum lwowskiego, byłego centralnego archiwum dla Galicji, co jednak nie przyniosło rezultatów. Pierwsze działania rewindykacyjne w odniesieniu do zwrotu dóbr kultury z muzeów kijowskich i lwowskich podjęto na podstawie postanowienia Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SSR z 18 października 1945 r. Równocześnie zaczęto rewindykację polskich zbiorów, w tym archiwaliów przekazanych przez Armię Czerwoną do archiwów i bibliotek radzieckich. Pierwsze transporty akt z zagranicy trafiły do AGAD już w kwietniu 1946 r. Rewindykowano wówczas z Moskwy Archiwum Zamoyskich, wywiezione z Warszawy przez Niemców z Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, a później zdobyte przez Rosjan i przetransportowane na wschód.

Akcja rewindykacyjna z terenu ZSRR nabrała tempa po podpisaniu 23 maja 1946 r. w Moskwie porozumienia w sprawie wymiany narodowych skarbów kultury między Polską a ZSRR. Odbyła się ona w dwu głównych etapach: w latach 1945-1952 oraz 1957-1964. Pierwszy z nich dotyczył zwrotu do Polski archiwaliów zagrabionych przez okupanta niemieckiego w czasie II wojny światowej, a następnie przejętych przez Armię Czerwoną i wywiezionych do ZSRR. Podstawę do wykonania działań rewindykacyjnych w tym przypadku stanowiły ustalenia wielkich mocarstw w sprawie zabezpieczenia i zwrotu mienia zagrabionego przez władze niemieckie w państwach okupowanej Europy, w tym na ziemiach polskich.

Druga faza rewindykacji z ZSRR miała miejsce w latach 1957-1964 i objęła również materiały archiwalne, które znajdowały się na terenie ZSRR już przed II wojną światową, m.in. w wyniku niezrealizowanego w pełni traktatu ryskiego⁶⁵. W grudniu 1957 i styczniu 1958 r. rewindykowano z ZSRR 41 dokumentów pergaminowych i papierowych z takich miast jak: Kalisz, Kłodawa, Koło, Słupca, Wieluń i Zagórowo (z lat 1372-1796), które Niemcy wywieźli w 1942 r. do archiwum w Poznaniu. Główna część akt powróciła z ZSRR do Polski w listopadzie 1961 r. Obejmowała ona łącznie ponad 650 zespołów archiwalnych z archiwów w Grod-

⁶⁵ J. KROCHMAL, *Materiały archiwalne o polskiej proweniencji terytorialnej w zbiorach ukraińskich*, w: *Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy*, red. W. Stępnia, Warszawa 2009, s. 223.

nie, Leningradzie, Lwowie, Moskwie oraz Wilnie. Wśród nich znalazły się m.in. fragmenty ksiąg ziemskich i grodzkich, akta z czasów Księstwa Warszawskiego, zespoły dokumentów wytworzonych przez urzędy administracji Królestwa Polskiego oraz instytucji z drugiej połowy XIX wieku, w tym rosyjskie urzędy gubernialne, banki, instytucje naukowe. Ostatni transport z Moskwy dotarł do Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie w styczniu 1964 r. Na tym działania rewindykacyjne zakończono. Przejęte z ZSRR materiały rozdzielono z uwzględnieniem przynależności terytorialnej i zakresem kompetencji poszczególnych archiwów państwowych w Polsce. Materiały te otrzymały zarówno archiwa centralne w Warszawie (Archiwum Akt Nowych i Archiwum Główne Akt Dawnych), jak i archiwa państwowe w terenie zlokalizowane w Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Radomiu, Rzeszowie z siedzibą w Przemyślu, Toruniu i Warszawie. Część materiałów dotycząca spraw wojskowych została przekazana do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (obecnie: Wojskowe Biuro Badań Historycznych)⁶⁶.

B. REWINDYKACJE Z ZACHODU

Do rewindykacji materiałów archiwalnych i dóbr kultury zagrabionych w latach 1939-1945 zaczęto się przygotowywać już w czasie trwania działań wojennych. Prace w tym kierunku prowadziły władze polskiego państwa podziemnego niemal od początku okupacji niemieckiej i sowieckiej w Polsce. Najcenniejszym opracowaniem rejestrującym straty wojenne pod okupacją niemiecką były materiały przygotowane przez zespół historyków, historyków sztuki, archiwistów i bibliotekarzy pracujących pod kierunkiem prof. Karola Estreichera, który stał na czele Biura Rewindykacji Strat Kulturalnych w Ministerstwie Prac Kongresowych. Nadzorowało ono działalność archiwistów w okupowanym kraju. Materiały zebrane przez Estreichera i jego współpracowników zostały opublikowane w Londynie w 1944 r.⁶⁷ Biuro

⁶⁶ Szczegółowe omówienia odzyskiwanych z ZSRR materiałów publikowane były na łamach „Archeionu”. Zob. H. ALTMAN, *Nowy i ostatni transport materiałów archiwalnych przekazanych Polsce przez Rząd Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, „Archeion” 1964, t. 40, s. 303-304; TENŻE, *Przekazanie Polsce materiałów archiwalnych ze Związku Radzieckiego*, „Archeion” 1962, t. 37, s. 294-296; P. BAŃKOWSKI, *Dwa transporty akt przekazanych przez Związek Radziecki*, „Archeion” 1960, t. 32, s. 142-144; W. MACIEJEWSKA, *Druga partia z transportu akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki w latach 1961-1962*, „Archeion” 1964, t. 40, s. 300-301; W. MACIEJEWSKA, *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion” 1962, t. 38, s. 302-303. Por. też opracowanie K. WRÓBEL-LIPOWA, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR (1945-1964)*, Lublin 1982.

⁶⁷ K. ESTREICHER, *Cultural Losses of Poland*, London 1944.

Rewindykacji opracowało nie tylko wykazy strat wojennych, ale także projekty rozwiązań traktatowych do wykorzystania po wojnie oraz wykazy poloników w zbiorach niemieckich przygotowane z myślą o restytucji lub odszkodowaniach⁶⁸. Te szczegółowe dane były wykorzystywane po wojnie przez działające do 1951 r. Biuro Rewindykacji i Odszkodowań w Ministerstwie Kultury i Sztuki oraz przez polską misję restytucyjną działającą po zakończeniu wojny w Niemczech i Austrii.

Szereg ważnych ustaleń w kwestii zabezpieczenia dóbr kultury dokonywano też na arenie międzynarodowej. Deklaracja Narodów Zjednoczonych, podpisana 5 stycznia 1943 r., nakazywała zwrot w możliwie najkrótszym czasie mienia zagrabionego przez walczące strony. Podobne zapisy w kwestii restytucji zostały podtrzymane podczas konferencji pokojowej w Jałcie w lutym 1945 r. oraz na konferencji poczdamskiej w sierpniu 1945 r.⁶⁹ Obowiązek dokonania restytucji zagrabionego mienia i dóbr kultury przez pokonane Niemcy powtórzyła też w proklamacji z 20 września 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli sprawująca władzę na zajętych przez aliantów terytorium Niemiec. Wymieniona Rada w grudniu 1945 r. opracowała tymczasowy plan podjęcia restytucji dóbr kultury, przy czym alianci wzięli na siebie obowiązek zabezpieczania i ewidencjonowania odnajdywanych w Niemczech obiektów. Ważnym elementem planu było zdefiniowanie „dobra kultury”, pod którym rozumiano także rękopisy i zasoby archiwów historycznych. Rabunek własności publicznej lub jej zniszczenie nieusprawiedliwione koniecznością wojenną zaliczono do zbrodni wojennych, które mogły być ścigane i sądzone przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze, ale też przez organy wymiaru sprawiedliwości w państwach okupowanych, także w Polsce⁷⁰.

Podział Austrii oraz Niemiec na strefy okupacyjne spowodował odzyskiwanie dóbr kultury zagrabionych w Polsce. Były one przekazywane przez wojska i władze aliantów zachodnich, stacjonujące na poszczególnych terytoriach. W ten sposób w kwietniu 1946 r. rewindykowano z Austrii i przekazano do AGAD-u jedno z najcenniejszych archiwów rodzinno-majątkowych I Rzeczypospolitej – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, wydane przez amerykańskie władze okupacyjne⁷¹. Po-

⁶⁸ AAN, Ministerstwo Prac Kongresowych Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie [1939] 1940-1946, sygn. 208, Kraj (Korespondencja i sprawozdania oraz notatki w sprawie strat kulturalnych i ich rewindykacji), s. 41-43, 51-56; sygn. 222, Materiały i tezy rewindykacyjne 1941-1944; sygn. 240, Kartoteka zabytków i instytucji kulturalnych w Niemczech zawierających polonica.

⁶⁹ Szerzej na ten temat: K. KOCOT, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania, itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974.

⁷⁰ W. STĘPNIAK, *Misja Adama Stebelskiego. Rewindykacja archiwaliów polskich z Niemiec w latach 1945-1949*, Warszawa–Łódź 1989, s. 13.

⁷¹ W okresie międzywojennym używano nazwy: Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie. Szczegółowe dane o tworzeniu i losach oraz zawartości tego archiwum dostępne są we wstępie

została część tego ogromnego archiwum rodowego została odzyskana przez Polskę z brytyjskiej strefy okupacyjnej w Niemczech w styczniu 1949 r. Prawdopodobnie bezpowrotnie utracono natomiast dwa bezcenne dla historii Polski dokumenty, które były częścią Archiwum Radziwiłłów i w czasie okupacji niemieckiej pozostawały w Warszawie. Stanowiły je: akt unii horodelskiej z 1413 r. oraz akt Unii Lubelskiej z 1569 r. – egzemplarz polski przekazany stronie litewskiej⁷². Obecnie przechowywany w zasobie AGAD dokument Unii Lubelskiej to egzemplarz litewski подарowany stronie polskiej⁷³.

Kluczowe znaczenie dla stanu polskich archiwów miały rewindykacje archiwaliów z terenu Niemiec podzielonych na cztery strefy okupacyjne. Odzyskanie zagrabionych w czasie wojny materiałów archiwalnych było aktem fundamentalnym wobec barbarzyńskiego spalania niemal w 100% pięciu centralnych archiwów warszawskich. Podstawą roszczeń restytucyjnych wobec Niemiec stały się postanowienia umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. W Polsce dość szybko podjęto to zagadnienie ważne dla odbudowywanej sieci archiwalnej. Zajął się nim przede wszystkim Witold Suchodolski, mianowany 13 lutego 1945 r. prowizorycznym dyrektorem archiwów państwowych. W rewindykacjach z terenu Niemiec kluczową rolę odegrał Adam Stebelski, dyrektor AGAD, autor podstawowego opracowania na temat polskich roszczeń wobec Niemiec i Austrii, opublikowanego w 1946 r.⁷⁴ Sprawami restytucji zaczęły zajmować się wyspecjalizowane komórki organizacyjne w kilku ministerstwach oraz Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów.

do inwentarza zespołu opublikowanym na stronie internetowej AGAD: <http://www.agad.gov.pl/ar/ar.html>

⁷² Do wybuchu powstania warszawskiego dokumenty te znajdowały się w piwnicy w pałacu przy ul. Bielańskiej 14 w żelaznej skrzyni zabezpieczającej akta przed pożarem. Według słów Janusza Franciszka Radziwiłła, po upadku powstania warszawskiego żelazna skrzynia z aktami została wyszabrowana. Krążąca wersja, jakoby powyższe akta zamurowane zostały w pałacu przy ul. Bielańskiej 14 i w czasie pożaru pałacu (25 sierpnia 1944) spłonęły, była uznawana za nieprawdziwą, gdyż akt fundacji ordynacji radziwiłłowskich, który miał być przechowywany wraz z nimi, ocalał i znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Według R. Jankowskiego zajmującego się tą problematyką, akty unii horodelskiej i lubelskiej mogły w czasie wojny pozostawać zdeponowane w Bibliotece Ordynacji hr. Krasińskich przy ul. Okólnik i spłonąć w czasie jej zniszczenia przez Niemców w październiku 1944 r.

⁷³ Szczegółowo o losach obu dokumentów unijnych zob. R. JANKOWSKI, „*A niechaj już unijnej w skrzyniach nie chowamy*” – *akty unii lubelskiej i horodelskiej z archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w zbiorach Radziwiłłów*, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020, s. 292-334.

⁷⁴ A. STEBELSKI, *Czego archiwa polskie żądają od Niemiec i Austrii*, „Przegląd Historyczny” 36 (1946), s. 26-41.

Początek akcji rewindykacyjnej w Niemczech miał miejsce w 1946 r. Od marca i kwietnia tego roku zaczęły działalność Polskie Misje Restytucyjne powołane przy dowództwach okupacyjnych strefy amerykańskiej i brytyjskiej. Kluczową rolę w rewindykacji dóbr kultury odegrała Polska Misja Wojskowa w Berlinie i jej I sekretarz, płk Jan Morawiński. Współpracując ściśle z Ministerstwem Oświaty z kraju oraz władzami brytyjskiej strefy okupacyjnej, zdołał on doprowadzić do zlokalizowania najważniejszych wywiezionych z Polski zespołów archiwalnych. Odszukano je w kopalni soli w Grasleben koło Helmstedt oraz w Bad Salzdetfurth. Wizyta Morawińskiego w wymienionych miejscach oraz porównanie spisów archiwaliów przekazanych z kraju z materiałami ukrytymi na terenie brytyjskiej strefy okupacyjnej umożliwiło ich pełną identyfikację i wystąpienie o zwrot do Polski. Wśród nich znajdowały się m.in. materiały archiwalne Archiwum Państwowego w Poznaniu (w tym dyplomy od 1153 r.), Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, Archiwum Kapitulne we Włocławku, dokumenty Archiwum Państwowego w Krakowie, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Archiwum Miejskie w Toruniu, w tym dyplomy z lat 1251-1939 i dokumenty hanzeatyckie, Archiwum Państwowe w Królewcu, Archiwum Państwowe w Płocku i Archiwum Państwowe w Gdańsku. W Bad Salzdetfurth odnaleziono księgi grodzkie i ziemskie mazowieckie z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych. Dzięki dużej zręczności i dyplomacji Morawiński uzyskał zgodę władz brytyjskich nie tylko na zwrot wymienionych materiałów, lecz dodatkowo także na wydanie Polsce archiwów Szczecina, Elbląga, Gdańska i Malborka⁷⁵.

Po ustaleniach polsko-brytyjskich przejęciem archiwów miał się zająć ekspert przysłany z Polski. Został nim wyżej wspomniany Adam Stebelski, który wyjechał do Niemiec w marcu 1947 r. Dużym ułatwieniem dla dalszych działań Stebelskiego okazała się współpraca z dr. Erichem Randtem, byłym szefem zarządu archiwów niemieckich w okupowanej Polsce. Randt zgodził się przekazywać stronie polskiej wiele istotnych informacji na temat wywiezionych archiwaliów w zamian za pozytywną opinię o działalności w Polsce, która była mu potrzebna w związku z prowadzoną w Niemczech akcją denazyfikacji⁷⁶.

Wydzielanie i pakowanie akt w czasie pobytu Stebelskiego w Niemczech zajęło około miesiąca. Pierwszy transport kolejowy z aktami odjechał do Polski

⁷⁵ Dokumentacja dotycząca działalności Morawińskiego przechowywana jest w Archiwum Zakładowym Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych [dalej: AZ NDAP], sygn. VIII D2C.

⁷⁶ AZ NDAP, sygn. 227/1, s. 8-9. W dalszej częściteczki zachowały się pisma Randta do Suchodolskiego, wysyłane regularnie z Berlina z informacjami na temat odnajdywanych na terenie Niemiec archiwaliów polskiej proweniencji. AAN, Polska Misja Wojskowa przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie – Wydział Konsularny, sygn. 112, Rewindykacja zbiorów archiwalnych wywiezionych przez Niemców z Polski, s. 1-3.

28 kwietnia 1947 r., a ostatni 31 maja tego roku. Łącznie wróciło do kraju 19 wagonów akt: 10 do Archiwum Państwowego w Gdańsku, 4 do AGAD, 2 do Archiwum Państwowego w Bydgoszczy i po jednym do Archiwum Państwowego w Poznaniu, Archiwum Państwowego w Szczecinie oraz Archiwum Miejskiego w Toruniu⁷⁷.

Rewindykacja i reewakuacja akt z okupacyjnych stref na terenie Niemiec i Austrii zakończyła się w latach 1949-1950. Stronie polskiej udało się odzyskać to, do czego można było udowodnić prawo własności, co nie było możliwe przy ogromnym rozmiarze strat poniesionych w czasie wojny. Polska Misja Restytucyjna w brytyjskiej strefie okupacyjnej istniała do połowy 1950 r. i prowadziła działalność po wyjeździe Stebelskiego z Niemiec, ale bez większych rezultatów⁷⁸. Materiały archiwalne zgromadzone w Goslar zostały w 1952 r. przejęte przez władze niemieckie Dolnej Saksonii i przekazane do utworzonej w Getyndze instytucji specjalnej pod nazwą Państwowy Magazyn Archiwalny. Znalazły się tam m.in. zasoby byłego Archiwum Państwowego w Królewcu. W 1957 r. Bundestag powołał w Berlinie Zachodnim nową instytucję – Fundację Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego. Przejęła ona zasoby z Getyngi, jak też materiały z byłego Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem. Wśród nich znajduje się wiele dokumentów o polskiej proveniencji, głównie z terenu Pomorza, Śląska, Wielkopolski, Warmii i Mazur⁷⁹.

Ostatni etap rewindykacji z Niemiec miał miejsce w latach sześćdziesiątych XX wieku. 13 maja 1960 r. władze PRL i NRD podpisały porozumienie w sprawie rewindykacji materiałów archiwalnych. Pierwsze partie akt przekazano do Polski w listopadzie 1961 r. Do AGAD przejęto wówczas akta popruskie. W okresie od czerwca do listopada 1962 r. AGAD otrzymało kolejną partię akt z NRD (ok. 175 mb), obejmujących m.in. 168 dokumentów z Archiwum Koronnego, wywiezionych z Warszawy w 1942 r. W kwietniu 1965 r. z NRD do AGAD rewindykowano akta guberni augustowskiej i łomżyńskiej (80 paczek). Niepowodzeniem zakończyły się próby odzyskania z Niemiec (z Archiwum Państwowego w Getyndze) 74 dokumentów pergaminowych z lat 1215-1455 (dział *Prussiae* Archiwum Koronnego Krakowskiego), które Niemcy wywieźli z AGAD-u w styczniu 1941 r. Materiały te starano się odzyskać na mocy układu granicznego zawartego między PRL a RFN w 1970 r. Ostatecznie strona niemiecka przekazała jedynie fotokopie dokumentów⁸⁰.

⁷⁷ Dokładny spis rewindykowanych materiałów znajduje się w AGAD w spuściźnie Adama Stebelskiego.

⁷⁸ AAN, Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 252, Rewindykacja mienia wywiezionego z Polski; sygn. 238, Likwidacja Polskiej Misji Restytucyjnej w brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec.

⁷⁹ W. STĘPNIAK, *Archiwa polskie w zbiorach państw obcych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1984, nr 12, s. 136-137; TENŻE, *Misja Adama Stebelskiego*, s. 53.

⁸⁰ J. KROCHMAL, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych*, s. 93-94.

Niewielkie ilości akt udało się odzyskać także innym archiwom państwowym. Archiwum Państwowe w Szczecinie otrzymało w czerwcu 1962 r. z Landesarchiv w Greifswaldzie jeden z cenniejszych dla tej placówki zespołów: Archiwum Książąt Pomorskich⁸¹. Do Archiwum Państwowego we Wrocławiu przekazano w dniu 22 maja 1980 r. 15 tys. jednostek archiwalnych akt⁸², a 28 maja tego roku do Szczecina oddano transport akt z Archiwum Państwowego w Greifswaldzie i Dreźnie⁸³.

WSPÓŁCZESNE DZIAŁANIA POLSKIEJ SŁUŻBY ARCHIWALNEJ

Po upadku komunizmu w Polsce i zmianach ustrojowych po 1989 r. polskie władze archiwalne za pośrednictwem najwyższych władz państwowych powróciły do kwestii rewindykacji materiałów archiwalnych w relacjach z Rosją, Ukrainą oraz Niemcami.

Pomimo upływu wielu lat od podpisanych porozumień dotyczących rewindykacji materiałów archiwalnych do Polski, wiele ważnych dokumentów pozostaje nadal w archiwach rosyjskich. Próby powrotu do zagadnienia rewindykacji archiwaliów podejmowane po 1989 r. z udziałem polskiej służby archiwalnej i najwyższych władz państwowych nie przyniosły dotychczas rezultatów. Obecnie w archiwach rosyjskich pozostaje nadal ponad 120 zespołów archiwalnych z okresu od 1808 do 1915 r. Polskie roszczenia rewindykacyjne obejmują kilka grup archiwaliów. Są to fragmenty lub większe części zespołów wyłączone przez władze radzieckie z rewindykacji do Polski po I i II wojnie światowej⁸⁴. Jednymi z ważniejszych źródeł w archiwach rosyjskich są m.in. akta przedwojennego polskiego wywiadu z Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Nadal też trwają poszukiwania tzw. białoruskiej listy katyńskiej, obejmującej ponad 3800 ofiar. Kwestią sporną pozostaje też dawne archiwum królewieckie. Strona polska, która przejęła po 1945 r. ok. 80% tego zasobu, uważa, że prawa Polski do pozostałych akt z tego archiwum jako państwa sukcesora są większe niż w przypadku Federacji Rosyjskiej.

Pewien postęp w debacie dwustronnej o przemieszczonych archiwaliach odnotowano w okresie działania Polsko-Rosyjskiej Grupy ds. Trudnych, tj. od jej

⁸¹ D. MATELSKI, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z NRD*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2003, nr 10, s. 255-264.

⁸² E. KOBZDAJ, *Archiwalia śląskie przekazane Archiwum Państwowemu we Wrocławiu z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Archeion” 1988, t. 84, s. 157-163.

⁸³ B. FRANKIEWICZ, *Akta z NRD przejęte przez WAP w Szczecinie*, „Archeion” 1983, t. 76, s. 286-288.

⁸⁴ W. STĘPNIAK, *Zbiory przemieszczone. Dostęp do archiwów*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2008*, red. A.D. Rotfeld i A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 772-774.

pierwszego spotkania w Brukseli w 2008 r. W gremium tym zasiadali też kolejni naczelni dyrektorzy archiwów państwowych, zarówno ze strony polskiej, jak i rosyjskiej. Efektem prac grupy była cenna publikacja zestawiająca i prezentująca główne kwestie sporne we wzajemnych relacjach, zarówno w odniesieniu do polityki historycznej obu państw, jak i kwestii archiwalnych⁸⁵. Począwszy od 2014 r., kontakty archiwalne polsko-rosyjskie zostały praktycznie przerwane, a kwestia rewindykacji archiwaliów oczekuje wciąż na dalsze rozmowy.

Stosunkowo najbardziej zaawansowane i udokumentowane są rokowania rewindykacyjne ze stroną ukraińską. Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 r. prace nad wymianą informacji o archiwaliach interesujących obu partnerów znacząco przyspieszyły. Odtajniono też i opublikowano m.in. na stronach internetowych archiwów ukraińskich materiały nieujawniane w czasach sowieckich. Ogromny wkład do zagadnienia rewindykacji archiwaliów z Ukrainy wniosła Międzypaństwowa Komisja Polsko-Ukraińska do spraw ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej. Została ona powołana na podstawie porozumienia między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy, podpisanego w Warszawie 25 czerwca 1996 r. Prace Komisji rozpoczęło jej pierwsze posiedzenie we Lwowie w dniu 15 maja 1997 r. Protokoły z kolejnych spotkań tego gremium oraz rezultaty jego prac opublikowano w 2009 r. staraniem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁸⁶. Celem zespołu ekspertów działającego w ramach Komisji ze strony służb archiwalnych obu państw było przygotowanie spisów materiałów archiwalnych bezprawnie przemieszczonych w latach II wojny światowej. W ten sposób w kolejnych latach powstały i zostały wymienione między stronami wykazy poloników w archiwach ukraińskich oraz spisy ukrainików w archiwach państwowych w Polsce. Od 2010 r. zintensyfikowano też prace nad rozpoznaniem i rejestracją poloników w archiwach ukraińskich w ramach niżej opisanego programu *Reconstitution of the Memory of Poland*. Do 2015 r. był on realizowany we współpracy z Fundacją Lanckorońskich w archiwach ukraińskich we Lwowie, Tarnopolu, Iwanofrankowsku (byłym Stanisławowie), Łucku, Równem i Odessie⁸⁷.

W relacjach z Ukrainą udało się też rozpocząć realizację koncepcji wspólnego dziedzictwa archiwalnego – m.in. poprzez wspólnie wydawane pomoce informacyjne⁸⁸,

⁸⁵ *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2008*, red. A.D. Rotfeld i A.W. Torkunow, Warszawa 2010.

⁸⁶ *Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy*, red. W. Stępnik, Warszawa 2009.

⁸⁷ Wyniki kwerend w archiwach ukraińskich zamieszczono online na stronie Fundacji Lanckorońskich: http://fundacjalanckoronskich.org/raporty/raport_opp.pdf

⁸⁸ W ramach tego przedsięwzięcia rozpoczęto wydawanie przewodników archiwalnych po zasobach archiwów ukraińskich, szczególnie istotnych dla badaczy w Polsce. Pierwszym z tej serii był

wydawnictwa źródeł⁸⁹ oraz realizowane na szerszą skalę programy mikrofilmowania i digitalizacji akt.

Próba odpowiedzi na brak możliwości rewindykowania oryginalnych dokumentów archiwalnych były i nadal pozostają wieloletnie programy archiwalne rejestracji, mikrofilmowania i digitalizacji poloników. Jednym z najdłużej realizowanych i najszerszej zakrojonych projektów był koordynowany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych program *Reconstitution of the Memory of Poland*. Realizowany w latach 1998-2015 przyniósł znaczący postęp w stanie wiedzy o rozproszonych za granicą materiałach dotyczących polskiej historii. Program rozpoczęto w roku 1998 po akceptacji przedsięwzięcia przez Radę Europy i w nawiązaniu do inicjatywy Międzynarodowej Rady Archiwów, która wystąpiła z propozycją dokonania oceny strat poniesionych w XX wieku przez archiwa na całym świecie oraz rozproszenia ich zbiorów w wyniku działań wojennych, grabieży, zmian granicznych. Celem polskiego projektu było zebranie informacji o źródłach do dziejów Polski i Polaków z okresu 1772-1918, a docelowo – również do 1945 r., co miało przyczynić się do uzyskania materiałów zastępczych akt bezpowrotnie przez Polskę utraconych lub rozproszonych w zbiorach innych państw. Od 1998 r. uruchomiono kwerendy archiwalne w państwach przechowujących polonika, takich jak: Austria, Białoruś, Francja, Mołdowa, Niemcy, Rosja, Ukraina, Włochy. Do 2003 r. przeprowadzono poszukiwania w archiwach centralnych Austrii, Niemiec, Ukrainy, Włoch oraz Francji. Ich wyniki rejestrowano w centralnej bazie danych, która w 2006 r. została upubliczniona w internecie i jest dostępna do dnia dzisiejszego pod adresem: <http://rmp.icm.edu.pl/>. Omówienie wyników prac prowadzonych w ramach programu *Reconstitution of the Memory of Poland* w archiwach i bibliotekach Petersburga znalazło się w dziale dotyczącym archiwalnych poloników w Petersburgu opublikowanym w 2018 r. w 25. tomie czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica” wydawanego przez AGAD⁹⁰.

Ważnym przedsięwzięciem archiwalnym w relacjach polsko-ukraińskich był program *Redite ad Fontes (Powrót do źródeł)*, polegający na udostępnieniu onli-

polskojęzyczny przewodnik: *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005.

⁸⁹ Jednym z ważniejszych było wydanie przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych i Instytut Historii PAN oraz zarządy archiwów i archiwa ukraińskie i rosyjskie materiałów źródłowych z dawnej metryki wołyńskiej. Zob. *Metryka ruska (wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, bractawskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569-1673*, Kijów 2002.

⁹⁰ Teksty artykułów dostępne są online na stronie poświęconej czasopismom naukowym z Europy Środkowej: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmetal.element.cejsh-e372c68c-0df3-48f7-8c9b-7ffe8cd647d5?q=bwmetal.element.cejsh-d18f0496-bd6f-48ce-b0af-ae7c2bb1cdal;0&qt=CHILDREN-STATELESS> [dostęp: 26.02.2021].

ne ponad 850 tys. kopii akt metrykalnych z lat 1590-1911 ze wschodnich terenów przedwojennej Polski na stronie internetowej Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Opublikowane dokumenty pochodzą m.in. z parafii rzymskokatolickich, prawosławnych, greckokatolickich i ewangelickich oraz gmin wyznania mojżeszowego z terenu przedwojennych województw II RP: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego, wołyńskiego i poleskiego. Najstarsza księga z 1590 r. powstała w rzymskokatolickiej parafii Rumno w diecezji przemyskiej. Oryginały dokumentów przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych są jednymi z najczęściej udostępnianych akt m.in. mieszkańcom Polski, Ukrainy i Izraela. W wymienionych aktach metrykalnych zachowały się akty urodzenia, ślubów lub zgonów znanych postaci, naukowców, wojskowych, polityków, a także artystów, takich jak Gabriela Zapolska, Leopold Staff, Bruno Schulz czy Marian Hemar (akty urodzenia), Aleksander hr. Fredo (akt zgonu). Skany dokumentów dostępne są na stronie: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/testy.html>. Dotychczas nie udało się zrealizować drugiej części projektu, w ramach której miały zostać dołączone opisy i kopie cyfrowe akt metrykalnych z zasobu archiwów ukraińskich.

W ramach koncepcji wspólnego dziedzictwa archiwalnego realizowano również wspólne projekty polsko-białoruskie. Jednym z większych i ważniejszych przedsięwzięć był projekt UNESCO „Dokumentalne dziedzictwo Rzeczypospolitej”, w którym od 2009 r. uczestniczyło Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Projekt ten, w którym wzięły udział archiwa i biblioteki z Białorusi, Polski, Litwy i Ukrainy posiadające części zbiorów pochodzących z Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów, został zainicjowany i był koordynowany przez stronę białoruską. Jego celem było rozpoznanie, zewidencjonowanie i opisanie dziedzictwa dokumentalnego Rzeczypospolitej jako podstawy do stworzenia zbiorczego źródła informacji, a w dalszej perspektywie – wirtualnej rekonstrukcji archiwów państwowych i prywatnych nieistniejącego już państwa poprzez digitalizację zachowanych dokumentów i zapewnienie dostępu do kopii tych materiałów. Informacje na temat projektu oraz Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów przechowywanego w AGAD są dostępne na stronie internetowej: https://agad.gov.pl/?page_id=872.

W latach 2013-2014 w ramach współpracy archiwistów i historyków z Polski i Białorusi udało się zrealizować kolejne przedsięwzięcie. Uczestniczący w niej uczeni polscy i białoruscy podjęli inicjatywę wspólnych badań nad najważniejszymi zagadnieniami w dziejach relacji między obu krajami w XX wieku, postulując jako pierwszy krok w rozwoju wspólnych prac naukowych przygotowanie bazy źródłowej. Efektem tych działań było stworzenie i udostępnienie online bazy danych pod nazwą: „Polska–Białoruś. Wspólne dziedzictwo historyczne”. Obejmuje ona zasób wybranych archiwów białoruskich: Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego, Archiwum Państwowego Obwodu Grodzieńskiego, Rejonowego

Archiwum Państwowego w Mołodecznie, Archiwum Narodowego Republiki Białoruś, Białoruskiego Państwowego Archiwum – Muzeum Literatury i Sztuki oraz wybranych spuścizn przechowywanych w Centralnej Bibliotece Naukowej im. Jakuba Kołasa Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Jest dostępna pod adresem internetowym: <http://archiwalna.archiwa.gov.pl/wspolne-dziedzictwo/index.html>. Rezultatem wymienionego projektu były też opublikowane drukiem dwa tomy przewodników po wybranych zasobach archiwów białoruskich, opracowane przez badaczy polskich i białoruskich⁹¹.

Zagadnienia rewindykacji archiwaliów zagrabionych lub przemieszczonych w latach II wojny światowej pozostają też ważnym obszarem debaty we wzajemnych kontaktach polsko-niemieckich. Po zjednoczeniu Niemiec rozpoczęła działalność polsko-niemiecka grupa robocza do spraw restytucji dóbr kultury przemieszczonych w wyniku II wojny światowej, a w jej ramach funkcjonowała polsko-niemiecka grupa ekspertów ds. archiwalnych, zajmująca się problemami restytucji. Wielokrotne posiedzenia tego gremium wykazały znaczące rozbieżności stanowisk obu stron. Zgodnie ze stanowiskiem władz niemieckich dobra kultury wytworzone na terenie ziem zachodnich i północnych stanowią integralną część niemieckiego dziedzictwa kulturalnego. Po przemieszczeniu części z nich w końcowym okresie wojny na obecne terytorium RFN, zarząd nimi i obowiązek przechowywania przejęła Fundacja Pruskich Dóbr Kultury w Berlinie. Podobnie jak w przypadku innych państw, zastępczą formą wobec braku postępów w restytucji archiwaliów są programy rejestrowania poloników i ich kopiowania oraz udostępniania online.

Podsumowując dotychczasowe polskie doświadczenia w zakresie rewindykacji licznie przemieszczonych dóbr kultury, w tym materiałów archiwalnych należy stwierdzić, że mimo istniejących zapisów w traktatach międzynarodowych oraz regulacjach i aktach prawnych dwustronnych pomiędzy danymi państwami, fizyczne odzyskanie wielu dokumentów rodzi rozliczne trudności. Z drugiej strony odnotowywany obecnie postęp w cyfryzacji zasobów archiwalnych sprawia, że miejsce fizycznego przechowywania oryginałów staje się mniej istotne z punktu widzenia osób zainteresowanych dostępem do określonej dokumentacji. Propagowana od lat siedemdziesiątych XX wieku idea UNESCO o wspólnym dziedzictwie kulturalnym może zatem stać się w przyszłości jedną z podstawowych metod rozwiązywania

⁹¹ *Polska–Białoruś. Wspólne dziedzictwo historyczne. Przewodnik po materiałach archiwalnych 1918-1939*, t. I: *Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, Archiwum Państwowe Obwodu Grodzieńskiego*, oprac. i red. naukowa E. Rosowska, A. Smalianczuk, A. Wabiszczewicz, A. Wielikij, Warszawa 2013; t. II: *Rejonowe Archiwum Państwowe w Mołodecznie, Archiwum Narodowe Republiki Białorusi, Białoruskie Państwowe Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki, Centralna Biblioteka Naukowa im. Jakuba Kołasa*, Warszawa 2014. Wersje online publikacji: <http://archiwalna.archiwa.gov.pl/wspolne-dziedzictwo/index.html>

sporów międzynarodowych o przemieszczone dobra kultury, a jednocześnie być środkiem do zaspokojenia oczekiwań użytkowników zasobów archiwalnych.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

- Zesp. 2, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie, sygn. 310.
Zesp. 8, Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, sygn. 11425/21.
Zesp. 14, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, sygn. 1389.
Zesp. 136, Ministerstwo Prac Kongresowych Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 208, 222, 240.
Zesp. 190, Polska Misja Wojskowa przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie, sygn. 112.
Zesp. 283, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 3180, 6792.
Zesp. 285, Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, sygn. 9590.
Zesp. 287, Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 238, 252, 253.
Zesp. 322, Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie, sygn. 91, 7171.
Zesp. 449, Akta Witolda Suchodolskiego, sygn. 15, 63.
Zesp. 463, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 154.
Zesp. 474, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 1231, 1234, 1498, 1499.
Zesp. 503, Ambasada RP w Londynie, sygn. 837, 854.
Zesp. 510, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 183.
Zesp. 626, Biuro Radcy Handlowego w Moskwie, sygn. 35.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- Zesp. 1, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 5611, Traktat pokojowy w Oliwie z 1660 r.
Zesp. 3, Archiwum Koronne Warszawskie, dział „Rosyjskie”, karton 23, nr 1.
Zesp. 175, Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, seria II, sygn. 124.
Zesp. 388, Zbiór Aleksandra Czołowskiego 1918-1923, sygn. 9, 10, 11.
Zesp. 394, Papiery Stefana Rygla, sygn. 47.
Zesp. 462, Spuścizna Adama Stebelskiego, sygn. 78/I.

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych

- Zesp. 5, sygn. AMSZ z. 5, t.95 – oryginał traktatu ryskiego

Archiwum Państwowe w Lublinie

- Zesp. 22, Akta miasta Lublina, sygn. 34.

Archiwum Państwowe w Radomiu

- Zesp. 388, Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 467.

Archiwum Państwowe w Szczecinie

- Zesp. 317, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 5065.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie [APAN]

Materiały Piotra Bańkowskiego, sygn. III – 217

Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych – Archiwum Zakładowe

Sygn. 227/1, VIII D2C.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Zesp. 1, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 565, 566, 567, 2503

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu

фонд 823, 1407-1871 – Канцелярия митрополитов греко-униатских церкви

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Nunciaturae Polonae, t. 1-57, wyd. H.D. Wojtyska, Romae–Cracoviae 1990-2007.

Metryka ruska (wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569-1673, Kijów 2002.

Piotr Bańkowski. *Archiwista na powstańczym Żoliborzu. Wspomnienia sierpień-wrzesień 1944*, przygotowanie rękopisów do druku na podstawie dokumentów źródłowych A. Chodkowska, Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, Warszawa 2014.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.

Prezes Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie do Prezesa Delegacji Rosyjsko-Ukraińskich, D. 31 grudnia 1921 r. [drukowane jako rękopis].

Relacje o gwałtach rosyjskich w Bieczu, oprac. J. Maciejewski, M. Rudkowska, w: *Literatura konfederacji barskiej*, t. IV: *Silva rerum*, red. J. Maciejewski [i in.], DiG, Warszawa 2008, s. 77-82.

Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Niemcami podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Protokół podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Traktat między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r., Warszawa 1919.

Описание документов западно-русских униатских митрополитов, t. I: *1470-1700*, Sankt Petersburg 1897; t. II: *1701-1839*, Sankt Petersburg 1907.

OPRACOWANIA

ALTMAN H., *Nowy i ostatni transport materiałów archiwalnych przekazanych Polsce przez Rząd Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, „Archeion” 1964, t. 40, s. 303-304.

ALTMAN H., *Przekazanie Polsce materiałów archiwalnych ze Związku Radzieckiego*, „Archeion” 1962, t. 37, s. 294-296.

Archiwa polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym, red. W. Stępnik, Warszawa 2000.

BAŃBOR J., ZBUDNIEWEK J., *Wojenny exodus archiwaliów warszawskich na Jasną Górę*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 18 (2011), s. 245-365.

BAŃKOWSKI P., *Dwa transporty akt przekazanych przez Związek Radziecki*, „Archeion” 1960, t. 32, s. 142-144.

BARWIŃSKI E., *Rokowania z Austrią w sprawach archiwalnych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 79-92.

- Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2008*, red. A.D. Rotfeld i A.W. Torkunow, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2010.
- BOCHENEK R.H., *Twierdza Jasna Góra*, Bellona, Warszawa 1997.
- BORZĘCKI J., *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2012.
- CHWALEWIK E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I-II, Biblioteka Narodowa, Warszawa–Kraków 1926-1927.
- DĄBSKI J., *Pokój ryski, wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy*, Grafika, Warszawa 1931.
- DLUGAJCZYK E., *Układy o wzajemnej wymianie akt między Polską a Niemcami w związku z podziałem Górnego Śląska w roku 1922*, „Archeion” 1971, t. 56, s. 87-103.
- Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy*, red. W. Stępiak, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2009.
- DZIEŹKOWSKA D., *Książdz Bronisław Ussas 1885-1977*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1979, t. 39, s. 57-62.
- ESTREICHER K., *Cultural Losses of Poland*, London 1944.
- ESTREICHER K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, Inne, Kraków 2003.
- FRANKIEWICZ B., *Akta z NRD przejęte przez WAP w Szczecinie*, „Archeion” 1983, t. 76, s. 286-288.
- GARWOŁIŃSKI T., *Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 3 (41), s. 116-135.
- GOCLON J., *Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. (aspekty polityczno-narodowościowe)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 8 (2009), nr 1, s. 105-128.
- GOŁĄB J., *Opis archiwum diecezji kamieniecko-podolskiej*, „Przegląd Historyczny” 13 (1911).
- GRIMSTED KENNEDY P., *A Handbook for Archival Research in the USSR*, International Research and Exchanges Board, Washington 1989.
- GRIMSTED KENNEDY P., *Archives in Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg*, Routledge, New York 2000.
- GRIMSTED KENNEDY P., *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*, International Institute of Social History, Amsterdam 2011.
- GRIMSTED KENNEDY P., *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues*, INST OF ART and LAW, Builth Wells 2013.
- GRIMSTED KENNEDY P., *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge 2001.
- HALECKI O., *Józef Siemiński*, w: *Straty kultury polskiej 1939-1944*, red. A. Odręga i T. Terlecki, t. II, Książnica Polska, Glasgow 1945, s. 182-184.
- JANKOWSKI R., „*A niechaj już unijnej w skrzyniach nie chowamy*” – akty unii lubelskiej i horodelskiej z archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w zbiorach Radziwiłłów, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2020, s. 292-334.

- JASIEWICZ K., *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, Volumen, Warszawa 1997.
- JUDA M., *O potrzebie dalszych badań nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017, s. 309-318.
- KACZMARCZYK K., *Działalność niemieckiego zarządu archiwalnego w Warszawie w latach 1915-1918*, „Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności”, seria 2, 1923, t. 1, s. 114-123.
- KACZMARCZYK K., *Adolf Warschauer*, „Roczniki Historyczne” 7 (1931), s. 159-162.
- KALINOWSKI J., *Praktyka władz Polski i ZSRS w postępowaniu z archiwaliami Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1963*, DiG, Warszawa 2014.
- KANIOR M., *Konfederaci barscy w Tyńcu*, Wydawnictwo Tyniec, Kraków 2009.
- KARCZEWSKI W., *Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu*, Kraków 1906.
- KĘDER W., „*Fortalium Marianum*” w czasach konfederacji barskiej 1768-1772, „Studia Claromontana” 9 (1988), s. 201-237.
- KOBZDAJ E., *Archiwalia śląskie przekazane Archiwum Państwowemu we Wrocławiu z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Archeion” 1988, t. 84, s. 157-163.
- KOCOT K., *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania, itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 1974.
- KONOPCZYŃSKI W., *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa 1936 (reprint: Poznań 2017).
- KOZICKI S., *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r.*, Warszawa 1921.
- KROCHMAL A., *Petersburskie Archiwum Metropolistów Unickich jako historyczne archiwum Kościoła Wschodniego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 25 (2018), s. 17-30.
- KROCHMAL J., *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807-2011)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 18 (2011), s. 13-119.
- KROCHMAL J., *Materiały archiwalne o polskiej proweniencji terytorialnej w zbiorach ukraińskich, w: Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy*, red. W. Stępiak, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2009, s. 211-239.
- KUMANIECKI J., *Pokój polsko-radziecki 1921 r. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane*, IKS PAN, Warszawa 1985.
- KUMANIECKI J., *Tajny Raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, Gryf, Warszawa 1991.
- LEHR S., *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”. Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, Inne, Warszawa 2014.
- LEWAK A., *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Zbiory Rapperswilskie*, t. I-II, Warszawa 1929-1938.
- LIBERA P., *Restytucja archiwaliów francuskich z Archiwum Specjalnego w Moskwie*, „Archeion” 2006, t. 109, s. 131-157.
- ŁASKARZEWSKA H., *Traktat ryski. Fakty i refleksje*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2013, s. 62-67.
- MACIEJEWSKA W., *Druga partia z transportu akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki w latach 1961-1962*, „Archeion” 1964, t. 40, s. 300-301.
- MACIEJEWSKA W., *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion” 1962, t. 38, s. 302-303.

- MATELSKI D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I-II, TPSP w Krakowie, Kraków 2006.
- MATELSKI D., *Rewindykacja polskich dóbr kultury z NRD*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2003, nr 10, s. 255-264.
- MATELSKI D., *Straty polskich dóbr kultury w wojnach ze Szwecją w XVII i XVIII wieku oraz próby ich restytucji*, „Archeion” 2003, t. 106, s. 118-134.
- MENCEL T. *Walenty Skorochód-Majewski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 195-197.
- MILER J., *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1998, nr 6 (12).
- MILER J., *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1998, nr 3 (9), s. 22-23.
- PILICHOWSKI Cz., *Straty bibliotek i archiwów polskich podczas szwedzkiego «potopu» 1655-1660*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. II: *Rozprawy*, red. T. Lepszy, PWN, Warszawa 1957, s. 451-481.
- PILICHOWSKI Cz., *Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 17-18 (1958-1959), s. 129-132.
- Polityka okupantów wobec polskich dóbr kultury na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 82, s. 143-176.
- Polonika w Archiwum Narodowym Szwecji. Kolekcja Skokloster i inne zbiory*, red. A. Nowicka-Jeżowa i E. Teodorowicz-Hellman, („Stockholm Slavic Papers”, vol. 14), Stockholm 2007.
- Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego Szwecji*, (Polonika w Riksarkivet: Skoklostersamlingen, t. I, red. A. Nowicka-Jeżowa); t. I-IV, red. E. Teodorowicz-Hellman, A. Nowicka-Jeżowa, M. Straszewicz, M. Wichowa, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2006.
- ROSOWSKA E., *Losy polskich archiwaliów na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945)*, „Archeion” 2003, t. 106, s. 85-117.
- Sprawozdanie za rok 1936 z prac delegacji polskiej do wykonania układu archiwalnego polsko-austriackiego*, „Archeion” 1937-1938, t. 15, s. 217-219.
- STEBELSKI A., *Akta Nuncjatury Papieskiej w Polsce 1578-1794*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, PWN, Warszawa 1957, s. 309-311.
- STEBELSKI A., *Czego archiwa polskie żądają od Niemiec i Austrii*, „Przegląd Historyczny” 36 (1946), s. 26-41.
- STĘPNIAK W., *Misja Adama Stebelskiego. Rewindykacja archiwaliów polskich z Niemiec w latach 1945-1949*, PWN, Warszawa-Łódź 1989.
- STOJANOWSKI J., *Rokowania z Niemcami w sprawach archiwalnych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 93-105.
- STOJANOWSKI J., *Układ archiwalny polsko-austriacki z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion” 1933, t. II, s. 51-59.
- Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. I-III, PWN, Warszawa 1955-1957.
- SUCHODOLSKI W., *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 66-78.

- SUDOŁ A., *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939). Wybrane problemy polityczne i organizacyjne*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz-Toruń 1997.
- SZULC A., WILGOSIEWICZ-SKUTECKA R., *O poznańskich rękopisach i starych drukach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27).
- TATARKIEWICZ W., *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, „Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki” 1945, nr 3, s. 1-23.
- TRĄBSKI M., *Diariusz oblężenia twierdzy jasnogórskiej w 1771 roku*, „Częstochowskie Teki Historyczne” 4 (2014), s. 183-207.
- WĄSOWICZ M., *Piotr Bańkowski (12 IX 1885 – 16 II 1976)*, „Archeion” 1977, t. 65, s. 337-350.
- WRÓBEL-LIPOWA K., *Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska”, Sectio F, Historia 1990, t. 45, s. 415-424.
- WRÓBEL-LIPOWA K., *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR (1945-1964)*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1982.
- Wykaz akt przejętych od władz austriackich w Wiedniu na zasadzie polsko-austriackiego układu archiwalnego z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion” 1935, t. 13, s. 177-182.
- Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu, Warszawa 2013.
- ZIELIŃSKA T., *Zbiór Aleksandra Czołowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion” 1991, t. 89, s. 37-60.

DISPERSED HERITAGE.

THE ISSUE OF THE REGAINING OF POLISH ARCHIVAL RESOURCES

Abstract. Poland is a country with one of the most dispersed archival resources. This situation was clearly influenced by important historical events, including, in particular, the catastrophe of partitions at the end of the 18th century and the two subsequent world wars. From the 17th century until the Second World War, there were looting or relocating Polish cultural goods to Poland's neighboring countries (mainly Russia and Germany).

The article presents the main stages of recovery proceedings in relation to archival materials undertaken by the Polish state against its neighbors from Eastern and Western Europe. The first attempts to restore the plundered collections took place in the 17th century, based on the provisions of the peace treaties in Oliwa (with Sweden concluded in 1660) or in Andruszów (truce with Russia in 1667). The first major recovery action, which brought concrete results and concerned lost cultural goods, was the implementation of the provisions of the Treaty of Riga of March 18, 1921. Article XI of the Treaty was of fundamental importance for archival matters. It provided for the return from Soviet Russia of all materials taken from Poland after January 1, 1772. A Mixed Polish-Soviet Special Commission was established to implement these decisions, with the participation of eminent specialists (historians, archivists, librarians). Their activities resulted in the return to 1924 of 31 wagons of archival materials, including archives from the period of the First Polish Republic and files taken by the Russians in 1915. Files from Austria and Germany were restored during the Second Polish Republic on a much smaller scale.

The second wave of recovery took place after 1945. The main materials recovered from Germany were the result of the so-called Adam Stebelski's mission in 1946-1949. Archives from the USSR returned to Poland twice, in the years 1945-1952 and 1957-1964. Until today, many source materials taken from Poland to the USSR or Germany have not been recovered, therefore recovery remains a topical and open issue in relations with these countries.

Keywords: recovery of archives; restitution; archival heritage; Treaty of Riga; Adam Stebelski's mission

1. Rokowania pokojowe w Rydze – delegacja polska, w środku w pierwszym rządzie siedzi Jan Dąbski – przewodniczący delegacji, podsekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP (źródło: Archiwum Akt Nowych, Akta Jana Dąbskiego, sygn. 18)

2. Jan Dąbski – przewodniczący polskiej delegacji w Rydze (źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Fotografii, sygn. 3/1/0/2/486/73411)

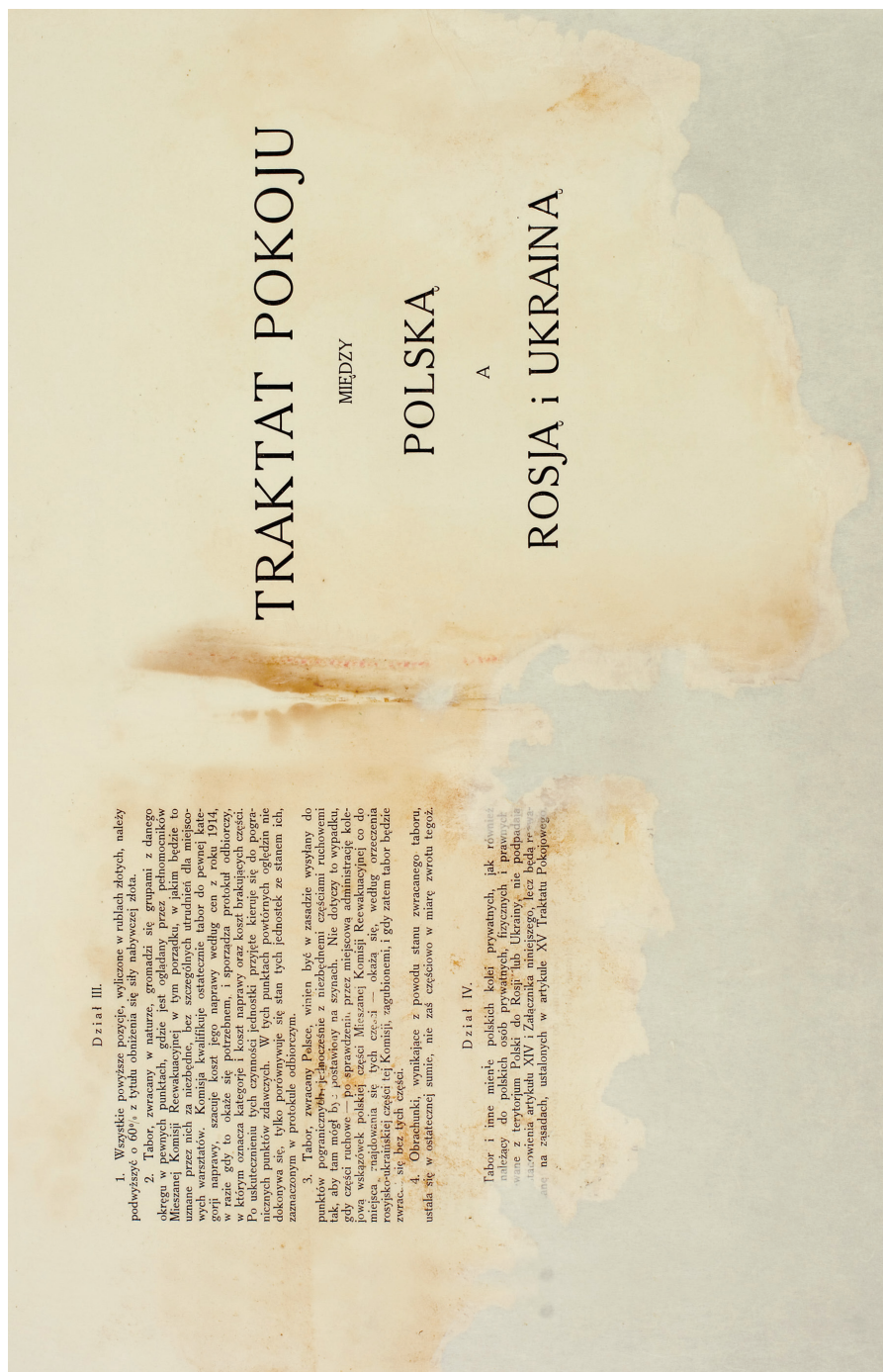
3. Delegacja polska na dworcu w Moskwie – 28 sierpnia 1921 r.
(źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Stefana Rygla, sygn. 35, nr 2)

4. Członkowie Komisji Specjalnej ds. rewindykacji, Moskwa, 19 kwietnia 1922 r. –
na zdjęciu od lewej: Stefan Rygiel, Stempkiewiczówna, Zawadzki, Fajgenbaum
(źródło: AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 35, nr 5)

5. Członkowie Komisji Specjalnej ds. rewindykacji w Petersburgu, 29 kwietnia 1923 r. – na fotografii siedzą od lewej:
ks. prof. Bronisław Ussas, ks. Konstanty Mycielski, dr. Edward Kuntze, Stefan Rygiel
(źródło: AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 35, nr 1)

Dział III.

1. Wszystkie powyższe pozycje, wliczone w rublach złotych, należy podwyższyć o 60% z tytułu obniżenia się siły nabywczej złota.
2. Tabor, zwracany w naturze, gromadzi się grupami z danego okręgu w pewnych punktach, gdzie jest oglądany przez pełnomocników Mieszanej Komisji Rewakacyjnej w tym porządku, w jakim będzie to uznane przez nich za niezbędne, bez szczególnych trudności dla miejscowości, w których się odbywa. W tym celu należy wyznaczyć punkty, w których będzie odbywać się odbiór, i wyznaczyć punkty, w których będzie odbywać się naprawy, szacując koszt jego naprawy według cen z roku 1914, w którym oznaczono kategorię i koszt naprawy oraz koszt brakujących części. Po uskutecznieniu tych czynności jednostki przyjęte kieruje się do pogranicznych punktów kontrolnych, w których dokonuje się ich odbioru i dokonywania tylko porównawczych stan tych jednostek ze stanem ich, zaznaczonym w protokole odbiorczym.
3. Tabor, zwracany Polsce, winien być w zasadzie wysłany do punktów pogranicznych, jednocześnie z niezbędnymi częściami ruchowymi tak, aby tam mógł być postawiony na szynach. Nie dotyczy to wypadku, gdy części ruchowe nie są sprawozdane przez miejscową administrację kolejową, w której znajdują się, lub gdy części ruchowe zostały uszkodzone, a naprawy są niemożliwe. W takich wypadkach, w których okazuje się, według orzeczenia rosyjsko-ukraińskiej części tej Komisji, zagrożeniem, i gdy zatem tabor będzie zwracany, nie bez tych części.
4. Obrachunki, wynikające z powodu stanu zwracanego taboru, ustala się w ostatecznej sumie, nie zaś częściowo w miarę zwrotu tegoż.

Dział IV.

Tabor i inne mienie polskich kolei prywatnych, jak również mienie kolei państwowych, znajdujące się w Rosji lub Ukrainie, nie podlega powrotowi do Polski. Wobec tego, w myśl postanowień artykułu XIV i Załącznika niniejszego, lecz będą przewożone na zasadach, ustalonych w artykule XV Traktatu Pokojowego.

TRAKTAT POKOJU

MIĘDZY

POLSKĄ

A

ROSJĄ i UKRAJINĄ

6. Oryginał traktatu pokojowego podpisanego w Rydze 18 III 1921 r. – pierwsza i ostatnia strona dokumentu (źródło: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zesp. 5, sygn. AMSZ z. 5, t. 95)

Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpi w Mińsku w terminie czterdziestu pięciu dni od dnia podpisania Traktatu niniejszego.

Wszędzie, gdzie w Traktacie niniejszym lub w jego załącznikach wspomina się jako termin chwili ratyfikacji Traktatu Polegowego, rozumie się przez to chwilę wymiany dokumentów ratyfikacyjnych.

Na dowód czego pełnomocnicy obu ukladających się stron własnoręcznie podpisali Traktat niniejszy i opatrzyli go swemi pieczęciami.

Sporządzono i podpisano w Rydze dnia osiemnastego marca tysiąc dziewięćset dwadziestego pierwszego roku.

Optanci mają prawo zachować lub likwidować prawie posiadane majątki ruchome i nieruchome w razie wyjazdu, w tym także w razie wyjazdu do Rosji. Zgodnie z Traktatem niniejszym Miemie przeliczenia ustalone dla wywozu normy i pozostawione, być może mogły być wyłączone częściowo, z chwilą polepszenia warunków transportu. Wywóz mienia będzie wolny od wszelkiej celi i opłat.

8. Do chwili ważnie dokonanej opcji optanci podlegają wszystkim prawom, obowiązującym w tem państwie, w którym przebywają; po jej dokonaniu uważani są za cudzoziemców.

9. Gdy osoba, która dokonała ważnie wyboru, znajduje się bądź pod śledztwem lub sędem, bądź też odbywa karę, będzie wówczas pod śledztwem, w sądzie, w sprawie wysłano do państwa, na którego rzecz dokonana jest opcja, jeśli sądowo to odnawia jej zarząd.

10. Osoby, które ważnie dokonały wyboru, uznane będą pod każdym względem za obywateli państwa, do którego przynależą, i wszelkie bez wyjątku prawa i przywileje, przysługujące obywatelom tego państwa bądź Traktatem niniejszym, bądź umowami przyszanymi, będą przysługowały w równej mierze optantom tak, jak gdyby już w chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego byli obywatelami państwa, na którego rzecz optują.

Artykuł VII.

1. Rosja i Ukraina zapowiadają osobom narodowości polskiej, znajdującym się w Rosji, Ukrainie i Białorusi, na zasadzie równoprawności narodowości wszystkie prawa, przysługujące obywatelom państwa, w tym także w dziedzinie kultury i sztuki, w tym także w dziedzinie wyznaniowej. Wzajemnie Rosja i Ukraina zapowiadają osobom narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdującym się w Polsce, wszystkie te prawa.

Osoby narodowości polskiej, znajdujące się w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, pełnić swoje obowiązki, organizować i popierać własne szkolnictwo, organizować i popierać własne wyznaniowe i kulturalne organizacje. Z tych samych praw w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, korzystować będą osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdujące się w Polsce.

2. Obie ukladające się strony zobowiązują się nawzajem nie mieszać się bezpośrednio ani pośrednio do spraw ustroju i życia Kościoła oraz związków wyznaniowych, znajdujących się na terytorjum strony drugiej.

3. Kościoły i stowarzyszenia religijne, do których należą osoby narodowości polskiej w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, samodzielnie urządzać swoje wewnętrzne sprawy.

Władze państwowe Rosji, Ukrainy i Białorusi zobowiązują się do uznania graniczy prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne, do wykonywania obowiązków religijnych i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne, do uznania graniczy prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne, do wykonywania obowiązków religijnych i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne.

4. Zasadach mają one prawo korzystania z kościołów i stowarzyszenia religijne, do uznania graniczy prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne, do wykonywania obowiązków religijnych i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne.

5. Władze państwowe Rosji, Ukrainy i Białorusi zobowiązują się do uznania graniczy prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne, do wykonywania obowiązków religijnych i nabywania majątku Kościoła i stowarzyszenia religijne.

